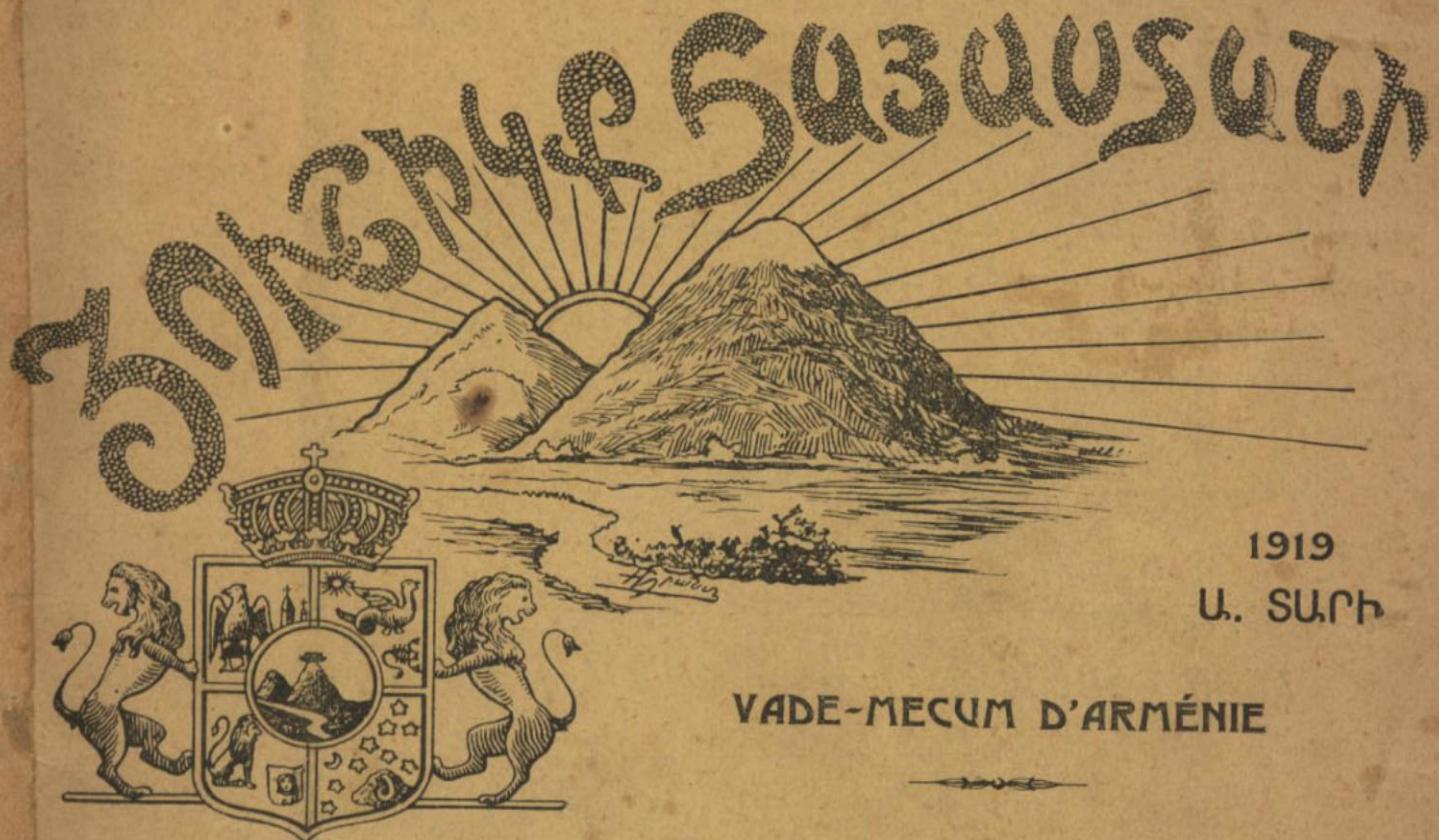

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒՄ, ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԹԻՒ 2

ՀՐԱՊԱՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՒԽԱԿԻՈՐ ՄԵԾ ՔԱՐՏԷՍ

2 ՊԱՐԶ ՔԱՐՏԷՍ, 41 ՊԱՏԿԵՐ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԱԾ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒ

Ա. ՊՈԼԻՍ

“ՀԱՅԱԳԻՏՈՒՄ” ՀՐԱՑԱՐԱԿՉԱՆԱԳՆ
Պահել-Գափու, Շիրին խան, թիւ 5

ԳԻՆԸ 50 ԴՐԱԿՆ.
ԱՄԷՆ ՏԵՂԻ ՀԱՄԱՐ

Ձ Կ Յ Շ Ո Ւ Ե Վ Ի

“ՀԱՅԱԳԻՏՈՒՄ”, ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՆԸ

Վատահած հիմնադրին հայրենագիտական բազմամեայ ուսումնասիրութիւններուն և գրասէր համակիրներու աջակցութեանը, նպատակ ունի վերածնող Հայաստանն և իր գիտական գեղարուեստական գանձերն ու փառքերը մէկիկ-մէկիկ ձանօթացնելու մերայիններուն և օտարներուն:

Առանձին հատորներով կամ պրակ-պրակ լոյս պիտի տեսնեն յաջորդաբար «Հայաստանի Ռազմական պատմութիւն»ը, «Հայ Դիցարանութիւն»ը, «Հայկական հազարութեկ գիշերներ» «Արդի Հայերկանի Բառարան» ևն . , ևն . :

Գրասէր համակիրներէ կը ինդրենք որ իրենց անվերապահ գրական օժանդակութիւնը բերեն՝ աւելի ամուր հիմքերու վրայ դնելու, գիտական ու ազգօգուտ այս ձեռանարկը : (Հասցէ՝ տես վարը):

«Հայագիտում»ին Ա. գիլքը «ՄԱՅՐԵՆԻ ԱՇԽԱՐՀ»էն քանի մ'օրինակներ միայն մնացած են :

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ «ՀԱՅԱԳԻՏՈՒՄ»ԻՆ ՅՐԴ հրատարակութիւնը

Հայ ազգային Ֆրուն միակ զիրքը, գեղարուեստական շենք կողենվ

ԽԶՄԻՐԵՍՆՅ ՄՐՑԱՆԱԿՈՎ, ՊՍՍՆՈՒԱԾ

Մամուչի և գրագետներու զնահատականներովը

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ ՊԻԺԻ ԿԱԶՄԵՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ALBUM ՄԷ

Փնտուեցէք ամէն կողմ՝ շաբաթը երկու պրակ

Զոյգ պրակիմ զինը 15 դահեկան

Կեդրոնատեղի, Պոլիս, Պահճէ Գափու, Շիրին խան, թիւ 5. ԶԻԹՈՒՆԻ

Ծանուցումներ կ'ընդունուին դիւրամացելի պայմաններով

ՀՐԱՄԱՆԻ

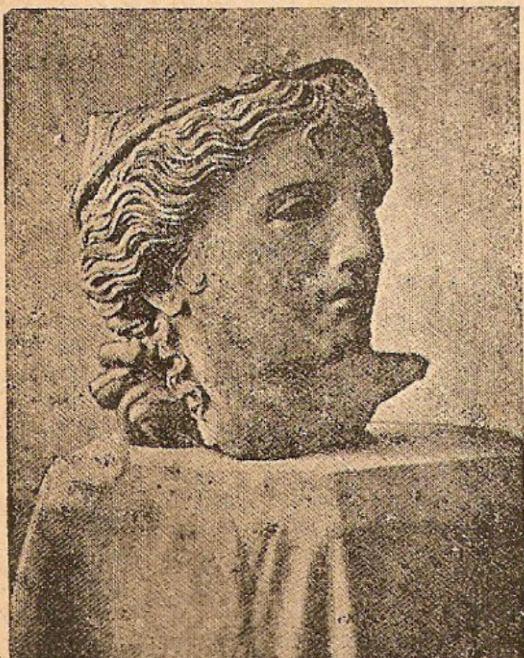

ՅԱԿՏԻԿԱՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

(*Vade-mecum d'Arménie*)

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՈՒ ՔԱՐՏԻՍԱԿՈՐ

Ա. ՏԱՐԻ

«Ոսկեծին, Ոսկեմայր, ԱՆԱՀԻՏ Տիկին,
ծնունդ՝ մեծին արին - Արամազդայ,
Մայր ամենայն զգաստութեան.
Բարեւար մարդկան քնութեան.
Եռևէ եւ կեցուցիչ աշխարհին Հայոց :»

Արքային Մայրու
Ա. Դանջով Արքային
Դիմում

Ա. ԳՈԼԻՍ
1919

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ

Օ. ԱՐՅՈՒԽԱՆ

№ 254

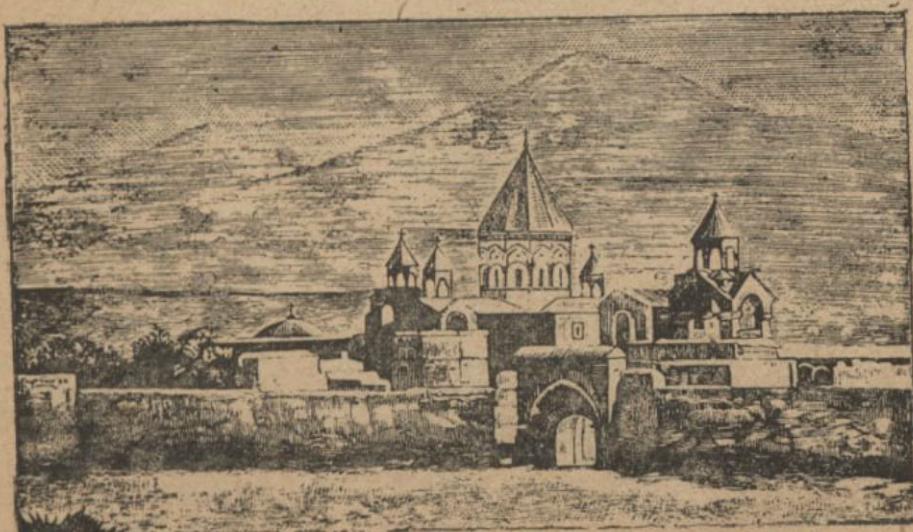
Մասնակի կամ ամբողջովին արտատպելու և թարգմանելու իրաւունքը հեղինակին վերապահուած է,

Թագ՝ «Մրգ և բազի առնե Միծին Տղամայ»

«Ոլոր-մօլոր կուրեն էր զայիս Կովկաս սարեւելն,
«ՍԱԽԹԵՆԻՆԵՆ եմ սիրաւն եմ իս երկնից ատզեւելն.
«Քի՞զ եմ ասում, Բա՛զ ԱՐՑՈՒՇԵՍ, դո՛ւռ եկ բանակեն,
«Մարենիկն եմ, կը յաղրուխս սիրոյս նեսեւելն»»

«Տեղի իշման Օգոսյ Միտմնի»
Ս. Էջմիածին

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ոյն պահուն երբ ամբողջ աշխարհ շունչը բռնած կ'սպասէ Հաշտութեան ժողովին տալիք բախտորոշ վճուին, երբ դարերէ ի վեր ճնշուած, զրկուած, խողխողուած ազգերն իրենց ազատազրումի Արշալոյսը կ'ողջունեն, երբ Հայ նահատակ Ազգը՝ 1375էն ի վեր բզիկ-բզիկ եղած իր ազգային դրօշը՝ եռագոյն ներկած-նորոգած՝ կը պարզէ Սրարատի, Սիփանի ու Տաւրոսի հայ բարձունքներուն վրայ, — հնութեան Անկախ ու Միացեալ Հայաստանի՝ անցեալ փառքերն ու անոնց բեկորները, եւ երէկւան բաժանեալ Հայաշխարհի՝ ստրուկ միջնորդատին մէջ իրագործած կենսունակ ճիզերն ու արդիւնքները, երկրասփիւռ Գաղութներուն հայրենանուէր զործունէութեան հետ մէկտեղ, համադրական խիտ շրջանակի մը մէջ, իբր ամէն Հայու ձեռի, բարձի ու գրպանի զիրք, սեղանի վրայ դնելը, կը հաւատանք թէ իր որոշ նշանակութիւնը կ'ունենայ:

Դործիս պատրաստութեան ընթացքին՝ օգտուած ենք, բազմաթիւ զրքերէ զատ, մասնաւորապէս հետեւեալներէ. — Ալիշանի «Տեղագիր», «Ալրարատ» եւ «Յուշիկը»ը, Էփրիկեանի «Բնաշխարհիկ Բառարան»ը, Ե. Թօփնեանի «Լոյս» 1904 եւ 1908, Ճիվանեանի «Յատուկ Անուանց Բառարան»ը, Զարդարեանի «Յիշատակարան»ը, Ե. Ֆրէնգեանի «Ալրապատական»ը, Ադօի «Լանի, Բիթլիսի, Երզրումի վիլայէթները», Բասմանեանի «Բանասէր»ները, Annuaire Oriental 1914. L'Arménie et les Arméniens (K. Aslan), Տարեցոյցներ, Օրացոյցներ, Պատմութեան զիրքեր, Աշխարհացոյց տախտակներ, Լինչի «Արմէնիա»ն, լրագրական յօդուածներ, Ազգագրական Հանդէս» (22 զիրք), «Լումայ»ներ, «Մուրճ», «Փորձ», Հօֆմայսթէրի «Հայաստանի մէջէնց», եւն. եւն.:

Այս զրքին Ա. ու Բ. Մասերը՝ Եւրոպական երկու լեզուներու թարգմանուելով, մեքենագիր (daetylographié) ներկայացուած է հայասէր Գահլինի մը :

«Յուշիկը Հայաստանի»ն պիտի հրատարակուի տարւէ տարի ճոխացած նորութիւններով :

Յունվար 1919
Կ. Պոլիս (Փերա)

ԶԻԹՈՒՆԻ

ԻՄ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա. ՏՊՈՒՅՈՒՆ

Սամանց Տուն (Աշխարհաբար)	145 էջ	15 դրւ.
Վարազայ Ցորելեանի Ցիշատակարան (պտկ.)	34 >	—
Լեյլի-Մեղրում (Հայ-քրդ. սիրերգ.)	20 >	4 >
Մայրենի Աշխարհ (Դրուագներ՝ Հայ Բնաշխարհներ)	144 >	15 >
Etude sur "l'Herbier Artistique Tchitouny," (par G. V. Aznavour) 37 >	—	—
Ցուշիկի Հայաստանի (Vade mecum d'Arménie)		

Բ. ՏՊՈՒՅՈՒՆ ԳՈՒՅՔԸ

Վանքարքառ (Պտկ. Բուրն. 1586 էջ. 688 պտկ.)	1905ին «Խղմիրեանց» Ա. Մրց. պակւծ.
Արեւելեան Խաղաղիսարհ (Պտկ. 382 էջ)	1907ին > Բ. >
Վասմանց Տուն (Պտկ. քարտիսաւոր, 7 ճիւղին պտմ. 808 էջ.)	{ իղմիրեանցէն պսակելի
Ցուան-Թուրան (» » 5 > > 223 էջ.)	
Անգիր Տարեցոյց (Օբացոյցի էջերուն հետ) 137 էջ.	
Յանած-Ցրուած (Մայրենի Աշխարհ. Բ. գերք) 320 էջ.	
Բնիկ Արհեստներ 120 էջ.	
Կովկասի գծով (Ուղեւորի յուշեր ու նիշեր) 280 էջ.	
Նոր Հայերկան (Դրբը. Աշխարհը. Դաւուրը. բուրժուածներ) 50 էջ.	
Բարձիումներ (Քերթուածներ) 90 էջ.	
Խուարդ կամ Վարդ եւ Փուշ 180 էջ.	
Միրանուշ կամ Դաղավիարական սկր 200 էջ.	{ վէպ՝ հայ կեանքէ.
Դրամի ճամբուն վրայ (կիսատ մացած).	
Հայ Ցուշեր (Յանած-Ցրուած, Գ. Գերք) 300 էջ.	
Բնիկ Երգեր (Ժողովածու) 250 էջ.	
Ցուշեր ու Խոհեր (Ցուշագործիւն) 2190 էջ.	
Անդրանիկ Սամսկրիտանայ Բառարան 350 էջ.	

Գ. ԱՌԽԱԳԻՐ ՎԻՃԱԿԱԳ

Հանաշխարհ (Վասպրկնի Ազգգործն. Հատորաւոր. Փրոփ. Գր. Խլթենցի Ծրագիրով).	
Սպարկեր (Մնրմսն. » » » » ») .	
Արեւելեան Վիպաշխարհ (բնիկ հրաշաճիւս հէքեաթ ու վէպեր) 2000 էջէ աւելի.	
Արեւելեան Առականի (Առած ու Առակ՝ բցտրւծ. հմտուծ.) 400 էջէ աւելի.	
Հայ Քնար (Ժղվրդկն. յոյժ ճոխ ու անտիպ երգեր, ձյնգրւծ. Կմոս. վրդ. է).	
Արդի Հայրարքառ (Հայերէն նոր բուրն. Larousseի ոճով. Դրբը. Աշխարհը. Գլուքը. բուրժուածներ) .	
Անձեր ու Անցիր (Ցկտ. Անւնց. Բուրն. պտկ. ձուլուած. հմտուծ. ստղբնկն.) 1500 էջ.	
Հայ Դիցան (Ժղվրդական Դիցարանութիւն).	
Ազնանց Տուն (Ժղվրդկն. վէպին մշակումը) բօեմ.	
Աւանդարան կամ Անգիր (Հայ աւանդութիւնները).	
Արմատական Բառարան (Հմտուծ. Հայ և օտար արմատներու հետ).	
Մանկապարտեզ (Երգեր՝ աշխատակցութեամբ Կմոս. վրդ. է).	
Հայ Ցմաշխարհ. ևն. ևն. ևն. .	

«Հայուն ծառայել՝ քաղաքակրթութեան ծառայել է»: Անհատի մը նողաստել՝ ազդին նպաստել է ապահովագէս:

Քանի տարիներու անդուլ ջանքերով իրագործուած վերոյիշեալ ազգագրական (éthnographique) ատաղճները — անգիր բանագանձը — լրյա տեսնելու և հանրութեան սեղանին վրայ դրուելու համար՝ անհրաժեշտ է նիւթական ուժեղ աջակցութիւն:

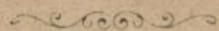
Սրտի հետ նոյն ատէն քսակ ունեցող ճշշմարիտ ազգասէր Հայեր թող ստանձնեն երկերէս մէկ-քանիին մեկնասութիւնը:

Հասցէս՝ Պալենց Դրամուն, Զաքմաքըլար 20. կամ ուէ Հայ Օքաթերթի մը միջոցով:

Կ. Պոլիս, Ցմաշ. 1919

ԶԻԹԱԿԻՆԻ

Ի ԳՐԳԻՐ ՈՒՐԻՇՆԵՐՈՒ

Քաղցր է ինձ դնել, այս զրբիս սկիզբը, մէկ քանին ա'յն շնորհաւորական նամակներէն ու Մամովին գնահատականներէն՝ զորոնք ընդունելու պատիւն ունեցեր եմ Բառարանիս («Վանքարքառ» կամ «Դաւառիկ Բառարան» Վանայ, իր շրջակայից, Կարնոյ եւ ուրիշ գաւառներու, ձեռագիր մեծադիր 1586 էջ, 688 ձեռագիծ պատկերներով) պատկան առիթով:

Հեռո՛ւ ինձմէ՞ անմիտ փառասիրութիւն . ես իմ բարոյական վարձքն ու փառքը վայելեր եմ արդէն, Ազգիս ծառայելու ընդունակութիւններովս : Բայց երբ հոս կը հրատարակեմ այդ գնահատականները՝ նպատակս ա'յն է որ՝ ուրիշներ ալ, — զրչի ու զրականութեան սէր ունեցողները, — տեսնեն թէ՝ աշխատութիւն մը, երբ հանրութեան օգտակար ըլլալու սահմանուած է, կը գնահատուի ու կը քաջալերուի : Տեսնե՛ն, եւ բարի նախանձ ունենան իրե՛նք ալ, իրենց կարողութեան չափովը սատարելու ազգային զրականութեան :

2.

ՊԱՏՐԻԱՐԿԱՐԱՆ ՀՅ. ՅԵՒ

Կ. Պողիս, 20 Յունիս 1905

ՅՈՎՍԵՓ ԻԶՄԻՐԵԱՆՑ

ԳՐԱԿԱՆ ՅԱՆՉԱՇՈՂՈՎ

Թիւ ՏԻ

Տիգրան . . . Ե. Յ. Զիրունի

ի Ա. ան

Զեր զիտական աշխատութեանց արդիւնքն եղող «Ֆաւառիկ Բառարան» Պահայ, իւր շրջակայից եւ այլ զաւառաց պատկերազարդ ձեռագիր սոսուար զործն Սահակ-Մեսրոպեան Գրական Մրցման ներկայ 1905 տարւոյ Մրցանակաբաշխութեան առթիւ մանրակրկիտ բննութեան ենթարկուելով, ըստ զնահատման եւ դատաստանին Քննիչ Յանձնախմբի, եւ ըստ տեսութեանց Գրական Յանձնաժողովոյ, առաջին աստիճանի հանդիսացաւ եւ ստացաւ երեսուն եւ հինգ օսմանեան ոսկւոյ (Լ. Օ. 35) մըրցանակ մը.

Ենորհաւորելով Զեր այս յաջողութիւնն, որ արդիւնք է Զեր խղճամիտ ու մեղուացան աշխատութեանց, ընդ գրոյս կ'ուղարկեմք Գրական Յանձնաժողովոյ տեղեկազրին մի օրինակն⁽¹⁾, որ կը պարունակէ Քննիչ Յանձնախմբի քննութեան արդիւնքն եւ Գրական Յանձնաժողովոյ տեսութիւններն՝ ներկայացեալ աշխատասիրութեանց մասին. նոյնագէս ներփակեալ կ'ուղարկեմք մրցանակի յատկացեալ երեսուն եւ հինգ օսմանեան ոսկւոյ փոխանակագիրն «Կիւլպէնկեան Եղբարք եւ ընկ.» ստորագրութեամբ եւ այսօրեայ թուականաւ, յանձնաբարելով որ բարեհաճիք գանձել ատոր փոխարժէքն. եւ Զեր լնկալազիրն, Վանայ Առաջնորդաբանէն վաւերացեալ, ուղարկել մեզ,

Մնանք աղօթարար
Պատրիարք Կ. Պողոս
ՄԱԴԱՐԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՈ

Ա. Յ. Յ. ԵՐԻ ՀԻՒՆԴԻԱՆ ՀՅ. ՅԵՒ

Կ. Պողիս, 8 Յունիս 1905

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՕՐԱՑՈՑՑԻ

Թիւ . . .

Անձնական

Տիգրան . . . Զիրունի

Ա. ան

Յարգալից շնորհաւորութիւնս ու սրտագին խնդակցութիւնս վասն այն մանրակըրկիտ, երկարոգի ու խղճամիտ ուսումնասիրութեան զոր ի հանդէս բերած էք Զեր «Վանայ Բառարան»ին մէջ. քրտնաջան հետազօտութիւն մը Վանայ գաւառաբարբառին՝ զոր Ազգին ամէն ներկայացուցիչներ ծափահարեցին Սահակ-Մեսրոպեան Մրցանակաբաշխութեան հանդէսին, որ տեղի ունեցաւ երէկ. Բանասէրներուն, լեզուաբաններուն, ուսումնասէրներուն նախանձը գրգռեցիք, բայց ոչ թէ յաջաղանին ու

(1) Որ դժբախտաբար մոռցուած էր դրկել, եւ մինչեւ օրս ալ ստացած յեմ: Տ. 2.

մախանիք, Ուսումնասիրութիւնդ անգնահատելի է. մրցանակ տրուած գումարը գործիղ արժէքը չէ, այլ պարզապէս գնահատութեան փորձ մը:

Դուք Զեր ադ ուսումնասիրութեամբ հասաք Զեր յարացուցին — համբաւ, պատիւ, փառք, սրտի մեծ գոհունակութիւն ու Հայ Մատենագրութեան ծառայութիւն մը — :

Ցարդ հրատարակուածներու մէջ անդուդական էք, ոչ միայն լեզուաբանական տեսակէտով, այլ և ազգաբանական հայեակով ալ:

Այս առթիւ, . . . , հաճեցէք ընդունիլ Հայ Բանասիրութեան, Հայ Լեզուաբանութեան ու Հայ Ազգագրութեան ծառայող տրուպի մը խորին յարդանքները:

Զերդ
Դ. ԽԱՉԿՈՆՅ

ՀԱՅԿ. ՈՐԲԱՆՈՅԻ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

ՀԻՄՆԵՍԼ Ի 1878 ՎԱՆ

Վան, 12 Յուլիս 1905

(ԿԵՐՊ)

... Տիգրան Զիրունի

Պաշտօնակիցներուս հետ անհուն բերկրանքով կարդացինք ասս աւուր թերթերուն մէջ, Ա. մրցանակ շահիւլ իզմիրետնց Գրական Յանձնաժողովէն, Զեր գործին մէկ-երկու պրակներն իսկ ուսումնասիրել՝ բաւ եղած էր զմեզ համոզելու թէ Զեր նորածուգ տաղանդը անվլքա պիտի ստանայ իւր արժանի պատկը, Մեր այդ համոզումը և ակնկալութիւնը, ինչպէս նաեւ Զեր քանի մը տարուայ յամառ աշխատութիւնները պատաւորապէս վարդատրուած տեսնելով, բոլոր պաշտօնակիցներուս հետ կը փութամ շնորհաւորել զԶեր խնդագին:

Զեր սոկուն աշխատասիրութիւնը քաջ ճանաչելով, կը յուսանք ամէնքս ալ ոք պիտի ջանաք տակաւին նորանոր դափնիներ հիւսել Զեր հանձարեզ ճակտին և առայս՝ ի սրտէ կը մազթենք Զեր ամենայն յաջողութիւն։ Մասնաւորապէս իմ բեկեալ սրտիս համար իմ մէկ աշակերտի փառաւորումը՝ անհուն հրճուանք մ'է։

Համբուրելով ճակատդ, մսամ Զերդ

Հիմնադիր-Տնօրէն

Վանայ Հայկ. Որբանոցի Վարժարանի

ՀԱՅԲԱՐՁՈՒՄ ԵՐԱՄԵԱՆ

Հայկա, 21 Յուլիս 1905

... Տիգրան Զիրունի

Վան

Ազնիւ սիրելի,

Երկարատեւ լւութիւնս իւր արդարացումը կը գտնէ ահա. առաջին նամակս շնորհաւորական մը պէտք էր ըլլար.

Նախորդ կիրակի բարեկամի մը հետ խաներու անկիւնները կը թափառէինք երբ անսպասելի կերպով Զեր անունին արտասանուիլը լսեցի, և զարմանահար հարցումներու իբր պատասխան թերթ մը գտայ ա: Զեւս, որուն ճակատը Պոլսոյ համբաւաւոր դպրոցի մը աշակերտներէն, հոչակուած դրովի մը անունին կից, և իզմիրեանց մրցանակով պատակաւոր, սիրելի ընկերիս անունը կարդացի. ինչքա՞ն մեծ էր ուրախութիւնը այն վշտակից և ուրախակից սիրտին որ անհուն ըղձանքով մը վայրկենապէս

կ'ուղէք սրանալ, հասնիլ, քովդ ըլլալ, միակ առնելու իր անխառն հրճուանքը, և ջերմագին շնորհաւորութիւններով ու մաղթանքներով խանդավառ սեղմել ձեռներդ... ողորմելի տողերը ե՞րբ պիտի հասնին, և պիտի կրնան երբեք զգացումներուն այն թափ և յուղումներու հրայրքը արտ յայտել... սիրով, կազօտով ու յիշատակներով համակուած:

Գաւառացի մը, խեղճ գաւառացի մը, երբ գրական աշխատութեան մը ձեռնարկելու արիութիւնը կ'ունենայ, նաև մեծ յանդկնութիւնը՝ մրցումի ՛ը ներկայանալն անթերի գործ մը արտադրելու, և այն՝ երբ ծերունի համալսարանականի մը, հնամենի մասնագէտ ուսուցչի մը, ծանօթ բանասէր-գրագէտի մը և ուրիշներու դուծերը գլելով անցնելով, անհամեւմատ դիւրութիւններ վայելող և տարիներով յատկապէս այդ նպատակին համար առանձնացած, աշխատող ծանօթ գրողի մը արտադրութեան համարժէք նկատուելով կը պսակուի՝ ճշմարիտ յաղթանակ մըն է այդ, կամքի և յարատեւ աշխատութեան ինքնատիկ եղականութիւն մը յատկանշող, որով ընկերներդ իսկ՝ իրենց աննպատակ կետանքի ապարդիւն պարապութեան մէջ, իրեւ պատեհ առիթ չպիտի վարանին պարծենալու, որքան ալ Դուք զայն գնած ըլլաք յոգնատանջ ու մաշող աշխատութիւնով մը, որ վերջերս այնքան տժգունութիւն դրոշմած էք՝ դպրոցի Զեր ան միշտ ժամունք դէմքին վը՝ յ...

Զեր գործն ու զոհողութիւնը որքան մեծ, հոգեսրտային այն վիճակին մէջ Զեր արիութիւնը (զեեկ մօտէն ճանչցողներու) ինչքան ինքնատիկ՝ յաղթանակը նոյնքան մեծ է ու փառաւոր...:

Վերջապէս կ'ապացուցանէք թէ՝ նախ, գաւառացին՝ ինչքան ալ խեղճ ու կրակ ըլլայ իր անվերջ զրկումներուն մէջ՝ դեռ շատ բան կրնայ ընել. և յետոյ, թէ՝ կամքը ու յարատեւ ձգտումը կրնան վեր ըլլալ վիճակի և միջավայրի կաշկանդումներէն, և մինչեւ իսկ յաղթանակի և պսակի արժանացնել մէկը.

Սրտակիցներէ, անխառն հաճուքէ և սէրէ զուրկ, ինչպէս միտքս յաճախ կ'անդրադառնայ ուրախակի իրողութեանը, որ Զեղ քիչ-շատ ծանօթ ու սպասելի ըլլալուն՝ չեմ յուսար թէ այնքան հաճոյառիթ, այնքան հեշտ ոլի եղած ըլլայ, որքան Զեր պանդուխտ ընկերոջ, որ իր բոլոր սրտով ու հոգիով, նոյն իսկ Զեր նախասիրած միւս ճիւղերուն, — նկարչութեան ու երաժշտութեան մէջ ալ նոր-նոր յաղթանակներ ու պսակներ կը մաղթէ Զեղ.

Զերմ սիրով սեղմելով ձեռքդ-

Մնամ ընկերդ-

ԴԱՐԵԴԻՆ ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ (1)

1905 Յուլիս 7/20, Հինգեաբրի, Ա. Թարգմանչաց տօնին օրը, Պոլսահայ Մամուլին մէջ նրատարակուած «Տեղեկագիր Սահակ-Մեսրոպեան Գրական Մրցանակաբաշխութեան» էն (Ժ.ր. մրցանակ) բաղուած : (2)

ՅԱՆՉԱԺՈՂՈՎԻՆ ՊՐՈՃՈՒՄՆԵՐԸ

« . . . նշանակեալ երեք դասերէն . . . երկրորդ դասակարգին պատկանեալ ներուն մէջ Զիթունիի, Բարազամեւանի, Թէոդիկի և Դաքիկեանի դործերն առ աջին աստիճանի արժանաւորութիւն ստացան :

« . . . Բատ այսու իր մրցանակի հաւասարապէս արժանի կ'ներկայացնեն երկրորդ ճիւղէն առաջին աստիճանի արժանեաց տէր վկացուած չորսերը, որք են Տիգ-

(1) Նախկին դասընկերս, որուն նետ միեւնոյն գրասեղանին վրայ անցուցած եմ 7-8 տարիներ, Երամեան վարժարանին մէջ:

(2) «Բիւզանդիոն» թիւ 2682, Թ.րդ տարի, 7/20 Յուլիս 1905 :

բան Զիթունի Վանայ Գաւառաբարբառը, 0. Բարաղամեանի Վանայ Համայնապատակերը, Թէոդիկ Լաբձինձեանի Պոլսի Հայեվարը, և Կարապետ Գաբիկեանի Սեբաստիոյ Գաւառալեզուն»:

« . . . Միւս կողմէ՝ դիտելով որ Վանեցի Զիթունի և Պոլսեցի Լաբձինձեանի աշխատութիւնները, իրենց խնամեալ հանգամանքներովը, ինչ ինչ առաւելութիւններ ունին իրենց մրցակցաց վրայ, ի վկայութիւն առաւել արժանեաց՝ հինգական լիրա եւս աւելցուց անբնաց, և այսպէս որոշեց ՅՅ ոսկոյ մրցանակներ տալ Զիթունի և Լաբձինձեանի, և ՅՅ ոսկոյ մրցանակներ տալ Գափամաճեանի, Բարաղամեանի և Գաբիկեանի:

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ի Ե Յ Գ Ա Խ Ա Հ Ա Տ Ա Կ Մ Ը

«Իզմիրեանց Գր. Յանձնաժողովը Ուրբաթ օր ի նիստ գումարուեցաւ . . . , և Նկատողութեան առաւ ներկրյացուած 18 աշխատասիրութիւնները, Յանձնաժողովը խորհրդակցութիւն մը կատարելէ վերջ արժան դատեց հինգ երկասիրութեանց մրցանակներ տալ:

«Առաջին մրցանակը, ՅՅական ոսկի, շահեցան Տիգրան Զիթունի՝ (Գաւառաբարբառի Բառարան, պատկրպար.), և Թէոդիկ Լաբձինձեան՝ (Պոլսի Հայեվարը). Բ. մրցանակ՝ այն է ՅՅական ոսկի՝ Սիմոն Գափամաճեան (Հայերէն Բառարան), Գաբիկեան՝ (Գաւառաբարբառի Բառարան), Բարաղամեան (Գաւառաբարբառի Բառարան):

«Առաջին մրցանակ ստացող Վանեցի Տիգրան . . . Զիթունի ծանօթ է մեր ընթերցողներուն, լրագրոյս մէջ մանրամասնօրէն բացատրած ըլլալով տեղւայն գաւառաբարբառին վրայ իր երկնած խնամեալ աշխատութիւնը, և օրինակներով հաստատելու համար իր ըստները, մեզ զրկեց թարգմանութիւններ ու ինքնագիր յօդուածներ բնիկ արհեստներու վրայ, ուր ցուցուց գաւառաբարբառին հարստութիւնը նաև արհեստի բնորոշ առանձնայատուկ բառերու մասին: Դեռ անցեալ օր հրատարակած էինք իր յօդուածը բնիկ երկրադրութեան վրայ, և ընթերցողներն անշուշտ դիտեցին գաւառի հայերէնին ճոխութիւնն յատկապէս հողագործական ու մշակական բառամթերքի նկատմամբ: Զիթունին . . . մէկ մնդամէն կ'յայտնուի իրեն ամէնէն կարողներէն մին գաւառի բանասէրներուն»:

(«Բիւզանդիոն», թիւ 2674, Յունիս 28/11, 1905)

«Երկու խնդիրներ, որոնք տեղի ունեցան սա մէկ երկու շաբթուան ընթացքին, մեր գրութեան առարկայ կ'ըլլան . . . Իզմիրեանց Գր. Յանձնաժողովին կողմէ հինգ գործերու միանգամայն գրէթէ հաւասար մրցանակներու արժանանալուն խնդիրն է ատոնցմէ առաջինը . . . կայ սակայն բանաւոր պատճառ մը՝ կոտորակելու մրցանակի գումարը: Մրցանակ ստացող երկերը բոլորն ալ հաւասարապէս արժանի էին մրցանակի: . . . Տեսած ենք Վանեցի բանասէր Տիգրան Զիթունի գործը, խղճամիտ աշխատութեամբ և մեծ ձեռնհասութեամբ պատրաստուած գաւառական բառ երու հաւաքածոյ մը» . . . Պոլսական բաղդատաբար երկու երկրորդական գործեր կը խորեն այն մրցանակի գումարը, որ նոյն իսկ Յ. Իզմիրեանց Գր. Յանձնաժողովին յայտաբարութեամբ սահմանուած էր գաւառական բառերու լաւագոյն հաւաքածոյն . . . կը վախնանք ուրեմն որ խաթըրը, այս ու ոյն չվշտացնելու հոգածութիւնը աւելի կարեւոր դեր մը խաղցած է քննութեան ենթարկուած երկերու վարձատրութեան խնդրոյն մէջ, քան անոնց արժանիքը և կտակարարին բուն նախատակին համաձայն գտնուելու պարագան, և գուցէ ասո՞ր համար է որ մոռցուած է միակ — և արժանաւորագոյն — գործ մը վարձատրելու պարագան, այնպէս որ նոյն գործին տպագրութեան ամբողջ ծախքը կամ մեծագոյն բասը հայթայթուած ըլլար»:

(«Առաջնադրամ», թիւ 1940, է. Տարի, 2/15 Յունիս 1905)

«Հանդէսէն վերջ՝⁽¹⁾ բոլոր ներկաները հաւաքո՛ւ ած էին կանանչ սեղանին շուշջը, և աչքէ կ'անցընէին ներկա ացու՛ծ և վարձատրուած գործերը. բայց ամէն ոք միահամուռ իր գնահատութեան քուէն կուտար Տիգր սն . . . Զիթունիի վանա գաւառաբարբառի մասին պատրաստած գործին, որ ամէն կատարելութիւններով օժտուած՝ և յոյժ խղճմտութեալու պատրաստուած շահեկան գործ մըն է:

«Նոյն իսկ վսիմ. Դաքրիէլ էֆ. Նսրատունկեան խօսակցութեան մը պահուն՝ իր հիացումը յայտնեց Զիթունիի յիշեալ գործին մասին, զոր ամէնէն աւելի շահեկանը և պատուականը նկատեց, մինչ ուրիշ հմտու և ձեռնհաս բանաէրներ, միւ ձայն արժանի կը նկատէին ոյս գործը՝ նոյն իսկ ամբո՛ղջ մրցանակին, և զայն կը նկատէին հրատաւ ըակուելու անմիջական առաջնութիւն և կարեւորութիւն ունեցողը. Զիթունիի բառարանին առաւելութիւններէն մէկն ալ այն է որ, յատկանշական (ձեռագիծ) պատկերներ ալ կը պարունակէ կարգ մը բառերու առջեւ, ինչպէս խիստ նրբօրէն գծուած գործիքներ, զարդեր, անօթներ ևն.» :

(«Սուրհանդակ», թիւ 1945, 8.21 Յուլիս 1905)

«Այս տարի իզմիրեանց Յանձնաժողովը պսակեց Տ. Ե. Յ. Զիթունիի «Դաւառական Բառարան Վանայ», իր շրջակայից և այլ գաւառաց, պատկերազարդ»: . . . Զիթունին աս սիւնակներուն մէջ ծանօթացուց իր աշխատութիւնը, զոր առիթ ունեցանք թղթատելու, և ի սրտէ կ'վկայենք թէ խղճամիտ աշխատութիւն մ'է, որ Յանձնաժողովին մասնաւոր գնահատումին արժանացաւ իր լիութեալը. Զիթունին գովելի գաղափարն ունեցած է նաև պատկերազարդելու իր Բառարանը, ինչ որ կ'բարձրացնէ անոր սրծէքը, և նկարներու վրայ իսկ ցայց տու՛ծ է անոնց իւրաքանչիւր մասին գոււառական բառերը. Հեղինակն իր Բառարանին գործնական կիրառութիւնն ալ փորձեց, գաւառական ալ և ալ ար եստներու վրա գրած կուռ յօդուածներովը, և տեսանք թէ արդարեւ կային շատ բառեր, զորս կարելի էր աներկբայ ընդունիլ էրզուին մէջ, քանի որ պակաս մը կ'լեցնեն: Անոնք որ կ'հետաքրքրուին այսպիսի նիւթերով, անշուշտ կարդացած են Յանձնաժողովին գնահատումն արտայայտող տեղեկագիրը»:

(«Բիւզանդիոն», թիւ 2835.
«1905 Դրական Տարին» Յնկր. 2/15)

Միւս օրաթերթերն ու պարբերականներն ալ (Արեւելի, Ա. Մամուլ, Փունչ, Մասիս ևն.) հրատարակած են վերիններուն նմանիմաստ բաներ մը, զորս մի առ մի արտագրելն աւելորդ ու ձանձրացուցիչ պիտի ըլլար:

Դնահատական երկտողեր զրկելու պատիւ ըրած էին նաեւ Հ. Գրիգորիս Ծ. Պ. Դալէմքարեան (Մխիթարեան միաբան), Տեարք. Սիմոն Զէօլէքքնեան (Խմբգրալտ. Բիւրակնի), Ենովք. Արմէն (Խմբ. Մասիսի), Մեսրոպ նուպարեան, Բարունակ Տէր Յարութիւնեան, ևն. ևն.:

↔ Հ. Պ. Հ. ↔

(1) Սահակ-Մեսրոպեան Ժ.ր. Մեցանակարաշխուրեան հանդէս՝ Դաշտարիու Խորհրդարանին մէջ, 7/20 Յուլիս, Ուրբար, 1905:

Աղաւնակերպ ՇՈ.ՄԻՒՐՈ.Մ

Հայ Գուրամիք

ԼԵՒՈՆ Ե. ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ

ՅՈՒՇԻԿԻ ՀԱՅՈՍՏԱՆԻ

« Թէպէտ եւ եմք ածու փոքր, եւ թուղլ
յոյժ ընդ փոքրու սահմանեալ, եւ զօրութեամբ
տկար, եւ ընդ այլով յոլով անգամ նուան-
եալ . . . , սակայն բազում զործ արուրեան
գտանին զործեալ եւ ի մերում աշխարհիս, եւ
արժանի՝ գրոց յիշատակի » .

ԽՐՆՅԱ. Ա. Գ.

Ա. ՄԱՍ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՐԵՎԱՆ (L'Arménie, Haïastan) . — Այն երկիրը
որ ըստ աւանդութեան, Հայկ (Haïc) նահապետին անունովը կոչուած է
Հայաստան կամ Հայք (Մեծ-Հայք, Փոքր-Հայք, Բարձր-Հայք, Զորբորդ
Հայք ևն.), և իր թոռներէն Արամի անունովը՝ Արմենիա, ըստ Ս. Գրոց
Արարատեան Երկիր (Ararat) կամ Ասկանազեան (Askanazian), Թորգոնեան
Տուն (Torgomian) [Խրնցի՝ Ա., Երեմիա՝ ԾԱ. 27, Դ. Թագաւորաց՝
ԺԹ. 37]. Կը գտնուի Ասիոյ ու Եւրոպայի զրէթէ մէջտեղը՝ Սեւ, կաս-
պից, Միջերկրական ծովերուն և Պարսից Ծոցին միջեւ, հիւսիսային
լայնութեան 36° 40'ի և 41° 50'ի, և արեւելեան երկայնութեան 36°է
մինչեւ 47° աստիճաններուն մէջ :

Սահմանները՝ հիւսիսէն Վիրք (Géorgiens) և Աղուանք (Albanéens)
— Կովկասիան լեռները և Պոնտոս (Pontus, Սեւ Ծով), արեւելքէն՝
կասպից ծով, Գիլան (Guilan) և Ատրպատական (Azerbeidjan), հարա-
ւէն՝ Միջագետք (հին՝ Ասորիք — Assyrie, Մարք — Mèdes), արեւմուտ-
քէն՝ Փոքր-Ասիա — Asie-Mineure (հին՝ Փոիւզիա — Phrygie, Կապա-
դովկիա — Capadocie, նոր՝ Էնկիւրի, Գոնիա), — Հնդ ամէն՝ շուրջ
180,000 քոկսի. մզոն (= 270,000 քու քլմթր.) :

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԿՆՈՒՄՆԵՐԸ . — Աշխար-
հագրական այս ընդհանուր սահմաններուն մէջ տարածուած պատմական
Հայաստանը, — Լեռնակղզին (Berg-insel), ըստ Ռիտաէրի — , իր հին
փառքի շրջաններուն՝ բաժնուած էր երկու մեծ մասերու, Մեծ-Հայք
(Arménie-Majeure) և Փոքր-Հայք (Arménie-Mineure) :

- * * **Մեծ-Հայքը կը բովանդակէր 15 նահանգ.** —
1. ԲԱՐՁՐ-ՀԱՅՔ, Haute-Arménie (այժմ՝ Էրզրում, Երզնկայ ևն.):
 2. ՉՈՐԾՈՐԴ-ՀԱՅՔ, Quatrième-Arménie (այժմ՝ Խարբերդ, Զմէկածագ ևն.):
 3. ԱՂՋՆԻՔ, Aghtznik (այժմ՝ Պիթլիս, Սղերդ, Խիզան ևն.):
 4. ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ, Touroubéran (այժմ՝ Մուշ, Մանազկերտ ևն.):
 5. ՄՈԿՔ, Mock (այժմ՝ Մոկս, Շատախ, Սպարկերտ):
 6. ԿՈՐՃԵՔ, Cordjék (այժմ՝ Նօրտուղ, Աղբակ ևն.):
 7. ՓԱՐՍԿԱՀԱՅՔ, Parseahaïk (այժմ՝ Սալմաստ, Ռումի, Խոյ):
 8. ՎԱՍՊՈՒԻՐԱԿԱՆ, Vaspouracan (այժմ՝ Վան, Արճէչ, Բերկրի, Մակու, Նախիջեւան, Ագուլիս ևն.):
 9. ՍԻՒՆԻՔ, Sunik (այժմ՝ Դարալագեալ, Ջանգեզուր ևն.):
 10. ԱՐՑԱԽ, Artsakh (այժմ՝ Շուշի, Խաչէն, Վարանդ ևն.):
 11. ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ, Païtacaran (այժմ՝ Բագու, Շիրուան, Ղարաբաղ ևն.):
 12. ՈՒՏԻ, Outi (այժմ՝ Գանձակ, Ջուանչիր ևն.):
 13. ԳՈՒԳԱՐՔ, Gougark (այժմ՝ Բօրչալու, Ջաւախք, Լոռի ևն.):
 14. ՏԱԻՔ, Taïk (այժմ՝ Օլիմի, Ախցիաս, Թօրթում ևն.):
 15. ԱՅՐԱՐԱՏ, Aïrарат (այժմ՝ Բասէն, Ալաշկերտ, Պայտակիտ, Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Կաղզուան, Երեւան, Իզմիր, Սարրգամըշ, Սարտարապատ ևն.): Տես Հայաստանի քարտեսը:
- Տեսնել նաև Մեծ-Հայքի հին և նոր գաւառները՝ համար 3:
- * * **Փոքր Հայքը կը կաղմէր նրեք նահանգ.** —
16. ԱՌԱՋԻՆ-ՀԱՅՔ, Première-Arménie կամ Կապադովկիա (այժմ՝ Կեսարիա):
 17. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅՔ, Deuxième-Arménie (այժմ՝ Սերաստիա, Արտակիր):
 18. ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ, Troisième-Arménie (այժմ՝ Մալաթիա, Տիարպէքիր):
- * * Հայաստան՝ Մեծ-Հայքի թագաւորութեան անկումէն ետքը (1079)՝ իր ազգային անկախութիւնը կը շարունակէր պահել Փոքր-Հայքի հարաւարեւմուտքը՝ իր նոր հայրենիքին — Կիլիկիաի մէջ (1080-1375):
- Կիլիկիա կը բաժնուէր երկու մասի. — ԴԱՇԱՅԻՆ Կիլիկիա. և ԼԵՌՆԱՅԻՆ Կիլիկիա (Cilicie, այժմ՝ Սիս, Ստանա, Տարսոս, Այաս, Մարաշ, Զէյթուն, Մէրսին, ևն.):
- 3. ՄԵԾ-ՀԱՅՔԻ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԳԱԼԻԱՌՆԵՐԸ. — Կը դնենք բաղդատական ցուցակը՝ Մեծ-Հայքի գաւառներուն հին և նոր անուններուն, որոշելով անոնց ո՞ր բաժնին պատկանիլը՝ T. (Turquie), R. (Russie), P. (Perse) սկզբնատառերով. —**
Հին ԳԱԼԻԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ	Հին ԳԱԼԻԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ
- Բարձր Հայք**
Դարանաղի	Կեմախ, Գուրուչայ Տ. Մանաղի	Լէզքի, Թուզլատէրէ,
Առիւծ	Ռաֆանիէ, Շէյրան Տ.	Մամախաթուն Տ.
Մնձուր (Մզուր)	Օլաճըդ Տ. Սպեր	Խապիր, Բայբուրդ Տ.
Եկեղեց	Էրզինկեան(Երզնկա)Տ. Շատզուրք	Զօրմէլի, Մասատ Տ.
Դերջան	Տէրջան, Բայբուրդ Տ. Կարին	Էրզրում, Օվա Տ.

Հին ԳԱԼԱՌՆԵՐԻ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ	Հին ԳԱԼԱՌՆԵՐԻ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ
Տորորդ Հայք			
Խորձեան	Թղի Տ.	[Կինչ Տ. Կորդուք]	Նորդուզ Տ.
Հաշտեանք	Ճապաղջութ,	Զիկտէ, Կորդիք Վերին	Բոհտան Տ.
Պաղնատուն	Արդնի Տ.	Կորդիք Միջին	Տեհ Տ.
Բալահովիտ	Բալու Տ.	Կորդիքներքին	Ճէղիքէ Տ.
Մեծ Ծոփք	Հայնի, Հաղըս, Խուլի, Այտուանք	Ճախու	Ջախու Տ.
Փոքր Ծոփք		Լճէ, Մուֆարդին Տ. Այգառք	Ամաղիա Տ.
Հանձիթ	Զմշկածագ,	Խողաթ Տ. Մոթողանք	Բեթէլշբաք Տ.
Դորէք	Խարբուդ Տ.	Որսիրանք	Ճուլամերիկ Տ.
Դէգիք	Զնքուշ, Զերմիկ Տ.	Կարապունիք	Չալ, Տըխուալ Տ.
Աղձնիք	Ակլ Տ.	Ճահուկ	Ջելու, Օռօմար Տ.
Արզն	Խարզան, Ծուբան Տ.	Փոքր Աղքակ	Գեաւառ Տ.
Նվեկերտ	Բշերի Տ.	Այլի կամ կուռիս իւշնէ Բ.	
Քեղ	Ռնտուան Տ.	Մարի [ճան] Մէրգեւառ Բ.	
Կեթիկ	Տիարբէքիր արեւէ. Տ.	Թրափի	Տէրգեւառ Բ.
Տատիկ	Տատիկ Տ.	Ացուերս	Ճէմտինան, Խումարոյ Տ.
Ազնուածոր	Կիւղէլտէրէ, Կեցան Տ.	Բռնա	Էնզէլ Բ.
Խերհեթք (Սեր- Գլեղ [Խեթք])	Սղերդ Տ.	Տամբերս	Սիւմաի Բ.
Սալնածոր	Մոտկան Տ.	Զարեհաւանդ	Սալմաստ Բ.
Սասունք	Բիթլս Տ.	Զարեւանդ	Դիլիման Բ.
Տուրութերան	Սասուն, Մոտկան Տ.	Հեր	Խոյ Բ.
Աշապուրական			
Խոյթ	Խոյթ, Բւնաշէն Տ.	Ուշտունիք	Գաւաշ, Ոստան Տ.
Ասպակունիք	Շատախ Մշոյ, Գաւաշ	Տոսք	Վան, Սըխուէ Տ.
Տարօն	Սասունյ Տ.	Բուգունիք	Թիմար Տ.
Արշամունիք	Մուշ, Զուքուր Տ.	Արժիշակովիտ	Արժէշ Տ.
Մարդաղի	Վարդով, Գոյնուդ Տ.	Աղովիտ	Ամրըսու Տ.
Դասնաւորք	Խոնուս Տ.	Կուղանովիտ	Զիլան Տ.
Տուարածատափ	Թէքման, Շուշար Տ.	Առքերանի	Բերկիր Տ.
Դալառ	Դէօքսու, Խալիաչ Տ.	Դառնի	Աբաղա Տ. Բ.
Հարք	Անթափ կամ Թութք. Տ.	Անժունիք	Նորտուզ Տ.
Վարաժնունիք	Պուլանըք վերին Տ.	Առնոյ-Ռտն	Ուգմանապատ
Բղնունիք	Լէզ, Աներ, Խանդրէզ Տ.	Անձեւացիք	Խոշաք, Նորդուզ Տ.
Երեւարք	Ալլաթ Վանայ, Ալճա-	Ատրպատունիք	Մէրէնդ Բ.
Աղիովիտ	Կարճկան Տ. [վազ Տ.	Կարճկանիք կամ	
Ապահունիք	Փատնոց Տ.	Երիթունիք	Ճայոց Զոր Տ.
Կորի	Մալազկերտ Տ.	Մարդաստան	Ճամկաչիմէն Տ.
Խորխոսունիք	Ախլաթ Մշոյ Տ.	Արտազ	Մագու Բ.
Մոկք	Ալճավազ Տ.	Ակէ	Մագու Բ.
Մոկք			
Իշայք	Սպարկերտ Տ.	Աղքակ Մեծ	Մէր Ալքակ, Բաշքալէ Տ.
Իշայք Միւս	Կարկառ, Խիզան Տ.	Անձախածոր	Կոտուր Բ.
Իշոց գաւառ	Հերուն, Խօրօղ, Նզար Տ.	Թոռնաւան	Զորս Բ.
Առուենից Զօր	Մոկս արեւմտեան Տ.	Ճոռնանիք	Բարաքօյունլու Բ.
Միջա	Պերվարի Տ.	Մեծնունիք	Մէգմանապատ Բ.
Մոկք Առանձնակք	Մոկս արեւելեան Տ.	Պալունիք	Բարաքօյունլու Բ.
Արքայից գաւառ	Շիրվան Տ.	Գուկան	Օվաճըք, Սբաճա Բ.
Արգասովիտ	Շիրվան Տ.	Աղուանդուոստ	Միլի, Շէմսքի Տ.
Զերմածոր	Շատախ Վանայ Տ.	Պատապարունիք	Շիքիաք Տ.

Հին ԳԱԻԱՌՆԵՐԻ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ	Հին ԳԱԻԱՌՆԵՐԻ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ
Արտաշեպեան	Քարասու Տ.	Որմըզդ-Պերոժ	Էնգուչէֆթ , արեւմըտ-
Արտաւանեան	Մահմուդի Տ.	Ալեւսոն	եան Թալիշ R.
Բաքան	Մահմուդի Տ.	Աւախ	Արքեվան R.
Գարիթեան	Դեւմար Պ.	Արանուստ	Կէրէրլին R.
Գաղրիկան	Դեւմար Պ.	Տոփ	Կէրէրլին R.
Տանկրիայն	Խոյ Պ.	Ռոտազացեան	Կէրէրլին R.
Վարաժնունիք(թուի Վրընջունիք)	Քարաքօյունլու Պ.	Աղուէ	Կէրէրլին R.
Գողթն	Ագուլիս, Օրտուբաղ R.	Տուչքատակ	Կէրէրլին R.
Նախճառւան	Նախջուան, Զուղայ R.	Գարդման	Գրդմանիկ R.
Մարանդ	Մէրէնդ Պ.	Շիկաշէն	Գէնճէ կամ Էլիզավե- թովոլ, Սագաշէն R.
Սիւնիք			Բերտէ, Զուանշիր R.
Երնջակ	Ալընձա R.	Ուտի Առանձնակ	Մատէն R.
Ճահուկ	Ճահուկ R.	Քոււզարք	Բորչալու R.
Վայոց Զոր	Դարալաղըզ, Վէտի R.	Զորովոր	Ղազախ R.
Գեղարքունի	Գեաւառ R.	Ցորսովոր	Լուի R.
Սոտք	Ծար R.	Կողբովոր	Թրիալէթ R.
Աղահէճք	Ճանդեղուր R.	Տաշիր	Ապոց R.
Ծղակ	Պարկուշատ, Տաթեւ R.	Թուեղք	Արտահան R.
Հաբանդ	Ջանդեղուր, Ղափան R.	Կանգարք	Ախալքալաք, Զըլտըր,
Բաղք	Պարկուշատ, Տաթեւ R.	Արտահան	Զաւախէթ R.
Զորք	Ղափան R.	Զաւախք	Արտանուշ, Գլարշէթի,
Արեւիք	Մեղրի, Գեսնէիկ R.		Շաւշէթ R.
Կուսական (Կովսաւ- Գենավուղ, Օրտու- Կղարջք	բաղ-		
կան			
Արցախ		Տայք	
Հաբանդ Միւս	Դանձասար, Շուշի R.	Կող	Կէոլէ R.
Վայկունիք	Ջրաբերդ R.	Բերդացիոր	Բէնէք, Թավուղքեար R.
Բերդաձոր	Այրում R.	Պարտիզացիոր	Օլթի, Պարտէզ R.
Մեծկուանք	Խաչէն R.	Ճակք	Լիվանա T. Արդուին R.
Մեծիրանք	Գիւլիստան R.	Բուխա	Թարիալէթ R.
Հարճլանք	Տեղա, Վարանդ R.	Ոքաղէ	Նարիման T.
Մուխանք	Տեղա, Վարանդ R.	Ազորդափոր	Նիկեղզան, Պարիսար,
Պիանք	Տեղա, Վարանդ R.	Կափոր	Զուրիա T.
Պանծկանք	Շուշի R.	Շուշի	Կիսկիմ, Բերդագրակ,
Սիսական Ոստան	Խաչէն, Զէյլա R.	Ասեացփոր	Խոտորջուր T.
Քուստի Փառնէս	Շամքոր, Խոչխարա R.		Բասէնէթը , Հանքալէ . T.
Կողթ	Շամշատիլ R.	Այրարա	Կաղզուան, Զալտրան R.
Փայտակարան		Բասեն	Սարգամիշ, Թախտ R.
Հքագոտ-Պերոժ	Ուշտարուդ, Մուղան R.	Գաբերեանք	
Վարդանակերտ	Սալիմ, Վարդանա-	Աբերդեանք	
Եօթնփորակեան Բա- գինք	Լիկրտ R.	Հաւունիք (Վահե- լունիք)	Կաղզուան արեւմտ . R.
Ռոտի-Բաղա	Քարբիստան R.	Արշարունիք	Զալդրան, Սրդ-բալտ . R.
Բաղանուստ	Արտաւիլ R.	Բագրեւանդ	Ալշկրտ, Բարաքիլիշ T.
Առոսպիթան	Ահար R.	Ծաղկոտն	Տիատին, Աթմանլու T.
*Հանի	Աէպէտաշ R.	Շիբակ	Եկորէկէլ R.
Աթշի	Շամախի R.	Վանանդ	Կարս, Զարիշատ R.
Բագաւան	Ավշիրան R.	Արագածոտն	Սարդարապատ, Էջմիա- ծին R.
Սպանդարան-Պերոժ Քարատաղ R.	Բագու R.		

Հին ԳԱԻԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ	Հին ԳԱԻԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ
Ճակատք	Իգդեր, Կողք R.	Կոտայք	Երեւան, Քոքքուլաք R.
Մասեացոտն	Սուրմառի, Ակոռի R.	Մազազ	Կէօքչայ արեւելեան R.
Կոգովիտ	Բայաղիտ, Չուքուր T.	Վարաժնունիք	Դարաշիչէկ R.
Աշոցք	Գէօքչայ արեւմտ. T.	Ոստան Դունայ	Գառնիպազար R.
Նիդ	Ապարան R.	Շարուր	Շարուր, Խոք R.

Յրանսերէնի մէջ՝ ծիածանի (arc-en-ciel) 7 գոյներուն անունները՝ կարգով միտք պահելու համար, ծանօթ է որ, կէս-չափական ձեւով կը հեգուի այսպէս. —

Violet-indigo-bleu-vert,
Jaune-oranger-rouge.

Արդ, Հայաստանի 15 նահանգներուն անուններն ալ, կարգով յիշելու իրը դիւրութիւն՝ կ'առաջարկենք հեգել քառեակի մը ձեւով. —

Բարձր-Հայք, Չորրորդ-Հայք, Աղձնիք, Տուրուքերան.

Մոլիք, Կորճակ, Պարսկահայք, Վասպուրական.

Սիւնիք, Արցախ, Փայտակարան.

Ուսի, Գուգարք, Տայք, Այրարաս :

[ԶԻԹՈՒՆԻ]

Ուրգանայի կերպը

4./ա. ՀԱՅՈՒՏԱՆԻ ԼԵՌԵՆԵՐԸ. — Մեծ-Հայք՝ իր ամբողջութիւնովը կը կազմէ լեռնագոտի մը, կամ — շրջակայ հարթավայրերուն համեմատութեամբ — լեռնակղզի մը, որուն բարձրագոյն կատարն է Արարատ կամ Մասիս լեռ, իսկ բարձրաւանդակը՝ Բարձր-Հայք կամ կարին:

Աւասիկ Հայաստանի բարձրաւանդակ-լեռնագոտիին (Plateau Arménien) կարեւոր լեռները՝ Բարձրութիւնները ծովի մակերեսէն հաշուուած են (1). —

(1) Հս.՝ հիւսիսային, ჩր.՝ հարաւային, արեւ.՝ արեւելեան, արևմ.՝ արեւմըտեան, եզ.՝ եղերական, Ար.-Ղնճակ.՝ Արարատեան լեռնագոտի, կեդ.՝ կեդրոնական լեռնագոտի.

Աղասի լեռ , տե՛ս ՄԱՍԻԾ
Ալագեազ , ԱՐԱԴԱԾ
Ահար , 8,000 ոտք (Սիւնիք)
Ահմանկան լեռ , 11,200 ոտք , Հս.-արեւլ
Աղջնեաց լեռներ , Հըւ.-արեւմտ . (Մուշ) արեւլ .
Առնոս , 10,000 ոտք (Վան) [Լոնդոն
Աբագած , Ալագեազ , 13,436 ոտք , Կեղծ .
Աբագլի լեռ (Շուշի)
Աբայի լեռ , Դառնը-Եարլգ , 7,900 ոտք , Հս .
Աղջնեաց լեռներ , Հըւ.-արեւմտ . (Մուշ) արեւլ .

Լիճանգրութիւն Հայաստանի (Համբ բարտէւ)

Աձարայի լեռներ , ՄՈՍԿԻՔԵԱՆ
Ամանոս , (Կիլիկիա) 7,000 ոտք , Սեաւ լեռ
Անդովք , 6,500 ոտք (Սասուն)
Անտիտաւրոս , Հըւ . Եզր . (Կիլիկիա)
Ապոց լեռներ , ԹՈՒՂՔ

Աբարատեան լեռներ (Մասիս , Թիւրակնեան ,
Աբարատ , ՄԱՍԻԾ [Շատիան
Աբեւիք լեռներ , Շահ-Տաղ , Հս.-արեւլ .
Աբղնի լեռ , Հըւ.-արմտ .
Աբսեաց լեռներ , 8,000 ոտք (Տայք) Հս.-Եզր .

Արտոս լեռ, 11,000 ոտք (Վան) Երզնկայի լեռներ, Հս.-արեւմտ.
 Արքաշան, 8,500 ոտք Ջակրոս լեռներ, Ջարկոս, Հըւ.-եղբ.
 Բաղնոց լեռ, կեղդ.-լոնդտ.
 Ջարասալ (Կորդուք)
 Բամբակի լեռ, Փամպակի լեռ, Կանգար, Ջեռնակ (Ճարք, Կարին)
 6,000 ոտք, Հս.-արեւլ. [(հգտիր) Բնձաքիսար, Կապուտկող (Վան)
 Բամպուլ լեռ, Խայ-Կետուկ, 10,000 ոտք, Ըլղաղ լեռ, 9000—11,695 ոտք, Սիւնեաց լք.
 Բարդող լեռ, Թափարլու, 8,400 ոտք Թանդուրեկ, ԹՈՒԴՐԱԿ
 Բերենկայ լեռ, Հս.-արեւլ. Թուրուկ, Կիլիկիա (Կիլիկիա) 7,000 ոտք
 Բիւրակնեան լեռներ, Պինկոլ, ՄՐՄԱՆՅ Գագ լեռ, Կօֆ-Տաղ, ԳԱԼԱՐԶԻՒՆ
 Թառ լեռ, Կիւզեկլ-Տէրկ (Վան)
 Գառնակեր (Գանձակ)
 Գարուայ լեռներ, Ալակող, 8,000 (Սիւնիք) Թուրամնեղու (Կորդուք) 9,000 ոտք
 Գաւարզին լեռ, Գագ, Կօֆ-Տաղ, 7,000 Թրիալէթեան լեռներ, Հս.-եղբ.
 Ոտք, Հս.-արեւլ. [Հս.-արեւլ. Իմերէթի լեռներ, ԿՈՂՔԻՍԻ լ.
 Գեղ կամ Գեղամայ լեռներ, 11,500 ոտք, Լալվար, Լեալվար, 5,500, Հս.-արեւլ.

Սիփանի գազարը

Գեօղ-լեռ (Երեւան)	Լէօք-լեռ, 5,000 Հս.-արւլ.
Գլզը-Թէփէ, 9,324 ոտք, ՍիինեԱՅ լե՛ն	Լիզ (Ճարք, Մանազկերտ)
Գլզը-Պողազ, 11,872 ոտք, Հս.-արեւլ.	Խալխալ-Տաղ, ՄԱՆԱՆԱՂԵԱՅ լ.
ՍիինեԱՅ լե՛ներ	Խաղտեաց լեռ ՊԱՐԽԱՐ
Գոհանամշ, Սեպուհ, 10,000 ոտք, Հս.-արեւլ. Երջնկաթի լե՛ներ	Խամուրքերդ լեռ (Ճարք, Մնզկրտ.)
Բոշումտ. Երջնկաթի լե՛ներ	Խանտուշ, ՍԱՍՈՒԻՆ
Գոշը լեռ, 6,400 ոտք (Սասուն)	Խաչաքար լեռ, Վարշամակ, 12000, արւլ.-Հըւ.
Գոռոզ լեռ, Սիփան	Խաչէնի լեռներ (Սիւնիք) 9,000 ոտք
Գուգարաց լեռներ, Հս.-արւլ. Կորի, Մոքրի	Խաչեքար լեռ, Խոյ-Խարա, (Գանձակ), արւլ.
Գուրգէն բարձր լեռ (Գանձակ)	Խարզան լեռ (Բաղէշ)
Գուգուռ լեռ (Վան)	Խոյթ լեռ (Մուշ) 6,000 ոտք
Դարանալեաց լեռներ (Երզնկա) Հս.-արւլ.	Խոնաւ լեռներ, Մորայա (Վիրք)
Դեղթափ լեռ (Կարին, Պինկոլ)	Խուլիփ լեռ (Մուշ)
Դիզափայտ (Շուշի)	Ծաղկաց կամ Ծաղկէոյ լեռ, Ալա-Տաղ (Անպատ,
Եղերուլ, 11,400 ոտք, Հըւ.-եղլը.	Թոնդ-բակ), 10,000 ոտք, Ա.թ.-լոնդտ.

Ելիբնկատար (Մուշ)	Մասիս, Մասիք, Արարատ, 16,916 ստք (կամ 5,156 մէթը) Փոքր-Մասիսը 23,436
Ծոփափորի լեռ, ԳՈՒԻԴԱՐԱՅ լ.	ստք (կամ 4,006 մէթը)
Կայծոյ ծառ լեռ, Գղղճա լեռ, Հս.-արեւ.	Մարաթ, Մարաթուկ (Սասուն)
Կանգառք լեռ, ԲԱՄԲԱԿԻ լ.	Մեծքանց լեռներ, ՏԱՅԱՅ լ.
Կապոյտ լեռ, Կեօֆ-Տաղ, 10,000 (Կարին)	Միս լեռ. Հս.-արեւեւ.
Կապուտկող, Բնձաքիսար (Գան) 8,000 ստք	Մասիս, Մուղուր (Կարին) 9,000 ստք
Հս.-եղը.	Մոկաց լեռներ, Հը.-եղը. (Վան)
Կապուտճիկ լեռ (Ախոնիք) 12,000 ստք	Մուկիքեան լեռներ, Աճարա, Հս.-եղը.
Կառկառի լեռներ, Հըւ.-եղը.	Կարնոյ լեռ, Փալանդեօֆէն, 10,694 Մուղ, Մուղ (Վասպուրական) 8,400 ստք
Կարնոյ լեռներ, Փալանդեօֆէն,	Մուրալ լեռ, 10,000 ստք, Հս.-արեւեւ.
Կաւաշի լեռներ, Հըւ.-եղը.	Մոքքի լեռ, ԳՈՒԻԴԱՐԱՅ լ.
Կեղիի լեռներ, ՄՐՄԱՆՑ	Մուաւ լեռ կամ Մուղուղ, 11,500 ստք (Արեւիք)
Կիլիկեան Տորոս, Հըւ.-եղը.	Մրդուղ լեռ (Քանձակ) Հս.-արեւեւ.

Արագած լեռ

Կողքիսի լեռներ, Խմերէթի լ. Հս.-եղը.	Ներքրովթ լեռ ՆիմրուՏ-Տաղ, 9000 ստք (Վան)
Կոնգուր լեռ, Գինալ-Տաղ, 11,057 ստք, Նապատ, Նպատական, ԾԱՂԿԱՅ լ.	Նամիրամ լեռ, 7,000 ստք, Հս.-արեւեւ.
(Արեւիք լեռներ)	Նամախի լեռներ, Ար.-լունդա.
Կովկաս Հայոց, ՀԱՅԿ. ԿՈՎԿՈՍ	(Գեղամանյ լեռներ)
Կորդուաց լեռներ, Հըւ.-եղը. Մասիս, Շառիան լեռներ, Ար.-լունդա.	Կորդուաց լեռներ (Վարնոյ լեռներէն)
Դարանա-Տաղ	Շատախի լեռներ, Հը.-եղը.
Կորի, ԳՈՒԻԴԱՐԱՅ լ.	Շինտար լեռ (Վիրք): Հս.-արեւեւ.
Կոփ լեռ, (Բաքերդ) 10,000, Հս.-արեւեւ.	Շողալար (Կարնոյ լեռներէն)
Հազրու լեռներ (Ծոփք)	Շուշար (Մըմանց, Պինկիօլ)
Հայկական Կովկաս, Փաքը Կովկաս, 2-8000 Ոսկի լեռ (Ծաղկէոյ լեռ.)	[Հս.-եղը.]
ստք, Հս.-արեւեւ.	Պարիսար, Պալխար, Պարիադ-բէս, 12,000 ստք
Հայկական Տորոս, Հը.-եղը.	Պաքուլեան լեռներ (Վիրք)
Հայկական Պար (Մասիս, Մըմանց, Ծաղը- Եղոպատալ, ԲԱՄԲԱԿ	Պելսար, Տէլի-Տաղ, 11,907 ստք, Հս.-արեւեւ.
կաց, Վանայ լեռներ)	Պերլի, Փիրիլի-Տաղ, 10,647 ստք
Հացիւնեաց լեռ (Վան)	Պիլեճան Պլեճան
Հմար (Կարին)	Պարաբաղի լեռ, Մըմանց, ԲիհրԱԿԻ
Հարաբաղի լեռ, ՄիինեԱՅ լ.	[արւոր. Պինկիօլ լեռ, ՄՐՄԱՆՑ, ԲիհրԱԿԻ]
Մանանալեաց լեռներ, Խալխալ-Տաղ, Հս.-ՊԼԵՃԱՆ լեռ (Մուշ-Սասուն)	Պարաբաղի լեռ, Մուկաւ, Սուկաւէտ (Բասեն)
Մասիս լեռներ, Գարան-Տաղ ԿՈՐԴԱԿԱՅ լ.	Պարաբաղի լեռ, Մուկաւ, Սուկաւէտ (Բասեն)

Ոշտունեաց լեռներ , հըւ.-եղբ .	Վարագ , 10,140 ստք (Վան)
Սասնոյ լեռներ , Անդովք , Խանտու , 6,000 ստք , հըւ.-եղբ .	Վարդոյ լեռ (Կարին)
Սատանալաճ լ. , հս.-արւլ .	Վարշարակ , ԽԱԶԱԲՈՐ . [հս.-եղբ .
Սարեալ լեռներ (Գանձակ) արեւլ .	Տայոց լեռներ , Մեծրանց , Սօղանլու , 8,000 ս .
Սաւալան , Սաւէջան , 12,200 ստք (Ատրպտ.)	Տաշրաց լեռներ , հս.-արւլ .
Սեաւ լեռ , ԱՄԱՆՈՒ	Տատիլան , հս.-արւլ . 10,000 ստք
Սեպուհ , ԳՈՀԱՆԱՄ	Տաւրոս , Տորոս , հըւ.-եղբ .
Սերմանց , ՍՐՄԱՆՑ	Տէրսիմի լեռներ (Մէրճան , Մուզուր , Պաղիր)
Սիկիփոր , հս.-եղբ .	Տուժիկ (Կարին) 9,000 ստք
Սիւնեաց լեռներ , Դարաբաղ , հս.-արեւլ .	Տումլու լեռ (Կարին) 9,000 ստք
Սիփան , Դոռող լեռ , 13,700 ստք (Վան)	Քարքէ լեռ (Մուշ) 6,000 ստք
Սիխիկ , Շեշիմիկ , 9,796 ստք , հս.-եղբ .	Քիսար լեռ (Երեւան)
Սոմխէթեան լ. ԴՈՒԳԱՐԱՑ լ .	Քոլովայ լեռ , հս.-արեւլ .
Սուխ , Կարճկանի լեռներ	Քոշմէր (Կարին) 12,000 ստք
Սուկաւ , Սուկաւէտ , Քէօսէ-Տաղ , 11,262 ս .	Քոտեան լեռներ , հս.-արւլ .
Սումանց , Սերմանց , Բիւրակն , Պինկոլ , 10,770 ստք , Ար . լունդտ .	Քունկուր լեռ , Դոնտուր , 10,300 ս . հս.-ուրւլ .
Սըխութ լեռ (Կարին) 10,000 ստք	Քուրիքի լեռներ , Ճիւտիս (Կորդուք) 13,000 ս .
Սողանլու , ՏԱՅՈՅ լ . [Ար . լունդտ . Քօշան (Կիլիկիա) 10,000 ստք	Քոփ , Ար.-լունդտ .
Վանայ , Վասպուրականի լեռներ , Վարագ , Օլթուկ , Ար.-լունդտ .	

4./Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԱԳԱՇՏԵՐԸ. — Բարձր ու ցից կատարներով հարուստ հայաստանի հողը՝ ունի նաև , իր յատկանչական մէկ կողմը , ընդարձակ տափարակներ , սարսահարթներ ու դաշտեր , նոյն այդ լեռնոտ բարձունքներուն շուրջը :

Հայկական բարձրաւանդակին միջին բարձրութիւնն է ծովին մակերեսէն 5000 ստք , իսկ բարձրագոյն և նուազագոյն չափերը կը ներկայացնէ հետեւեալ ցուցակը . —

Ոսf	Ոսf
Սիւնեաց (Դ.Ա.Ջաբաղի) լեռնաւաշտը	Մանազկերտի դաշտը
դաշտը	8000—8500 Բաբերդի >
Վանայ դաշտագետինը	6500—7000 Շերակի և Վանանդի դաշտը .
Սեւանի տափաստանները	6500—6550 Ատրպատականի >
Ճորոխի դաշտը	6300—6800 Արտազի (Մակու)
Արագածոտնի դաշտագետինը	6300—6500 Երզնկայի >
Կարնոյ և Բասենի դաշտագետինը	Մուշի >
տինը	5700—6000 Նախիջեւանի >
Պայազիտի դարաստավերը	5000—5500 Խարբերդի >
Խնուսի լեռնադաշտերը	5000—5500 Արարատեան >
Ալաշկերտի >	5000—5500 Տիգրանակերտի >
Ապաղայի (Վան) դաշտը	5000—5500 Մուղանի (Դարանդաշտ) 110—200

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏԵՐԸ. — Գլխաւոր գետերն են՝ Տիգրիս , Եփրատ , Երասխ կամ Արաքս , Կուր , Ճորոխ և Ալիս ու Խրիս : Կան նաև բազմաթիւ երկրորդական մեծ ու փոքր գետեր , գետակներ , վտակներ և հեղեղատներ , առուներ , աղբիւրներ : Աւասիկ անոնցմէ ծանօթներուն ցանկը , բխատեղն ու գետաբերանը ցուցուած . —

Աղուլիս (Ճախէն՝ Երասխի օժանդակ)	Գառնոյ գետ, ԱԶԱՏ
Աղատ, Դառնի-Զայ (Ահմանկան լեռ—Երասխ)	Դարդար (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)
Ալազան (Կովկաս լեռներ — Կուր)	Դեհովն, ԵՐԱՄԻ
Ալիս, Ալիւս, Գղղլ-Շրմազ (Զիմէն-Ճաղ — Դետիկ (Գեղարքունիք գաւառին մէջ)	Գինական գետ (Շուշիի մօտ)
Ախուրեան, Արփա-Զայի, Մեծ-Գետ (Առ-Դեղին գետ, Սարլ-Սու (Մասիս — Երասխ))	Դրախտիկ (Գեղարքունիք գաւառին մէջ)
Աղամասսո, ՃՈՐՈԽ	Երասխ, Արաքս, Արազ, Հին՝ Գեհովն (Բիւ-
Ահար (աջէն՝ Երասխի օժանդակ)	ըակն լեռ — Կուր՝ Կասպից ծով) 712 մղոն
Աճարա (Տայք — Ճորոխ)	Երնջակ (Ճախէն Երասխի օժանդակ)
Անգղ, Խօշապ, (Հայոց-Զոր — Չուխ լեռ, Եփրատ (Արեւելեան և Արեւմտեան) Ֆրադ,	Մուրատ, Մեւ-Ճուր (Ծաղկաց լեռ—Շա-
Վանայ լիճ, Հըւ.-արեւելքէն)	րիւլարապ՝ Պարսից ծոց) 1,500 մղոն մին-
Ապարանի գետ, ՔԱՄԱԴ	Առեւստ, Բերգրի, (Սեւ լեռ, Հեւ խառնուրդ-
Առեստ, Բենիմանու, Բերգրի, (Սեւ լեռ, Գակամ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	

Եփրատի անցքը

Արածանի, Մուրատ (Ծաղկաց լեռ — Եփրատ — Եփրատ, Ճախէն) 350 մղոն	Գապ (Մեծ և Փոքր), (Ջակըռոս—Տիգրիս)
Արաքս, ԵՐԱՄԻ, ՄՈՒՐՅ	Թաթաւ, Ճաղալու (Հըւ.-էն՝ Որմիոյ լիճ)
Արեւելեան Եփրատ, ՄՈՒՐՅԱՏ, ԱՐԱԾԱՆԻ	Թարթառ, Թերքեր (աջէն՝ Կուրի օժանդակ.)
Արեւմտեան Եփրատ, ԳԱՅԼ, Գարա-Սու	Թոռլի գետ (Վանայ լիճ՝ Հարաւէն)
Արզնի ջուր (Արզնի — Տիգրիս)	Իրիս, Եշիլ-Շրմազ (Զիմէն-Ճաղ — Սեւ ծով)
Արտանուշ (Տայք — Ճորոխ)	Խաբոր, Քաբոր, Քովկար (աջէն՝ Տիգրիսի օժ.)
Բաղիշուռ գետ (Սասուն — Պաթման-Սու)	Խազիք (Ճախէն՝ Տիգրիսի օժանդակ)
Բարգաւշատ, Որոտան (Ջանդեզուր լեռ — Երասխ)	Խրամ գետ (Թուելք, Սոմլէթ — Կուր)
Բատիշանք (Ճախէն՝ Արածանիի օժանդակ.)	Կարբի գետ, Կարբոյ ջուր, ՔԱՄԱԴ
Բերդուճ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	Կարկառ, ԳԱՐԳԱՐ
Բերգրի, ԱՌԵՍ	Կարսի գետ, ԱԽՈՒՐԵԱՆ
Բենիմանու, ԱՌԵՍ	Կինձ (Ճախէն՝ Արածանիի օժանդակ)
Բիւրակն գետ (Բիւրակն լեռ — Եփրատ)	Կողմի ը (Կողմ — Երասխ)
Բողնեաց գետ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	Կողվափոր, Ախցաֆա-Զայ (Արեւելք — Կուր)
Բուստ (Սիւնեաց լեռներ — Երասխ)	Կոտոր, Քօրուր (աջէն՝ Երասխի օժանդակ)
Գայլ գետ (Դերջանի լեռ — Եփրատ)	Կուր, Քիւռ, Մթքուրարի (Գալնու լեռ — Երասխ՝ Կասպից ծով), 650 մղոն

Կուրակ (աջեն՝ Կուրի օժանդակ)

Կուրան (> > >)

Հաղարի, Հակար, Ամերա (Դարաբաղի լեռ

— Երասխ)

Հապաղջուր (աջեն՝ Արածանիի օժանդակ)

Ճորոխ, Հին՝ Փիտուն, Ակամասոս, Զիւրիւ-

Մու (Պարխար — Սեւ ծով)

Մակու գետ (Ծաղկաց լեռ — Երասխ)

Հրազդան, Զենգի - Չայ (Սեւանայ լիճ — Մարմետ, Սեւ գետ (Սեւ լեռ, Գարահիսար
— Երասխ)

Զորագետ, Զորոյ գետ, Պողալու (Սոմլուքը Մեծ գետ, Զըլլըր (Սոզանլու — Ախուրեան)
— Կուր)

Ճաղադու գետ, Թամթալի

Ճաղողու գետ (Ճախէն՝ Երասխի օժանդակ)

— Վանայ լիճ)

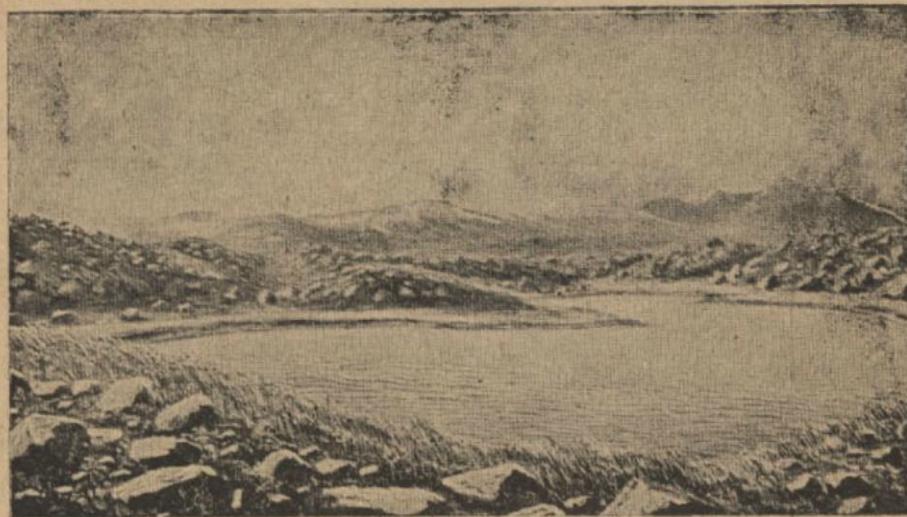
Մեծամօք, Շամրիջուր (Արագած — Երասխ)

Մեղրագետ, Մեղր, Գարատու (Ներքովթ

լեռ, Մուշ — Մուրատ Ճախէն)

Մնձուր, Մուզուր-Սու (Տէքսիմ — Եփրատ) Ջերմ գետ, Պօհդան-Սու, ՍերՏ Մուրատ գետ, ԱրԱնԱնի	Ուա՛ գետ (օժանդակ Ախուրեանի)	
Մուրց գետ, Մուրցամօր, Աղրը-Զայ, Հաւ Սեաւ գետ, Սեւ գետ, ՄԱՐՄԵՑ սանգալէի ջուր(Փալանթէօքէն-Երասխ)	Սերտ, Սղերդ, Պօհտան (Ճախէն՝ Տիգրիսի Մրզուղ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	օժանդակ), Ջերմ
Մօր-Մեծ (Պօղանլու — Ախուրեան)	Մեւ-Զուր, ԵֆրԱՏ	
Շամբի ջուր ՄԵԾԱՄՐԾ	Տիգրիս, Դկլաթ, Շար (Տորոս, Անձեւացիք— Շամիրամայ ջուր (Վարագ—Վանայ լիճ)	Շարիւրատապ, Պարսից ծոց 950—1000 մլուն
Շամքոր, Շէմքոր (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	Տղմուտ (Մասիս - Արտավազ՝ Երասխ)	
Շառիան, Շէռիան (Մասիս - Եփրատ)	Փառաւան (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	
Որոտ(ան) գետ, ԲԱՐԿՈՒՇԵԱԾ	Փիտոլ, ՃՈՐՈԽ	
Չարի (արեւմտ.-ՀԱՇ, Որմիոյ լիճ)	Քաբոր, ԽԱԲՈՒ	
Չնչաւատ (աջէն՝ Երասխի օժանդակ)	Քասաղ, Քարսախ, Կարբոյ ջուր, Ապարանի Պարման-Սու (Սասուն - Տիգրիս)	գետ (Արգծ.—Երասխ)
Պենդիման, ԱՌԵՍ	Քղիի ջուր (Տէքսիմ — Եփրատ)	
Պօհդան, ԶԵՐՄ, ՍԵՐՏ	Օլթիի գետ, ՃՈՐՈԽ	
Պոլյալուի գետ, ՉՈՐԱԳԻԵՑ	Ֆրադ, ԵֆրԱՏ	

6. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԻՃԵՐԸ. — Հայ բնաշխարհի ջրազրութեան մէջ՝
երեք մեծ լիճեր տէքի կ'իյնան. — Վանայ, Որմիոյ և Գեղամայ ծովակ-
ները: Ասոնցմէ զատ կան նաև ուրիշ փոքր լիճեր ու լճակներ՝ աղի կամ
անուշ ջուրով. —

Բիւրակնի լին մը

Աղթամարայ լիճ, ՎԱՆԱՑ ԾՈՎ.	ԳԵՂԱՄԱՑ ԾՈՎ, ԳԵՂԱՔԾՈՒՆԵԱԳ, ՍԵՒԱՆԱՅ ծով, ԿՈՅԱԿ-ՏԵՆԻՒ, Տէրիայի-Շիրին, ծո- վէն 6,300 ստք բարձր: Երկայնք՝ 71,000
Աղւայ ծով, ՎԱՆԱՑ ԾՈՎ.	մէթք, Լայնք՝ 42,000 մէթք, Խորք՝ 128
Արձակի լիճ, Հառչակ (Վասպուրական), ծովէն 5,300 ստք բարձր. աղի	մէթք. անուշ
Բղնունեաց ծով, ՎԱՆԱՑ ԾՈՎ.	Դավրէժի ծովակ, ՈՐՄԻՈՑ ԾՈՎ.
Բիանայի ծով, ՎԱՆԱՑ ԾՈՎ.	Դավրէժի ծովակ, ՈՐՄԻՈՑ ԾՈՎ.
Գայլատու(այ) լիճ, Պալլգ-Կոյի, Այրարատի Երիցալիճ, Քէշիշ Կոյ (Վան). անուշ մէջ. (Աղրի-Տաղի լրայ) ծովէն 7,400 մոսպեան լիճ, ՎԱՆԱՑ ԾՈՎ.	Թորթումի լիճ կամ ջրվէժ (Կարին). անուշ
ստք բարձր. անուշ	

Թոփառաւան, ՓԱՌԱՀԱԱՆ	Ուրումիկ, Ուրսիա-Տենիզի. ծովէն 4,100
Խաչլու լիճ (Հարք, Պուլանըդ)	ոտք բարձր, երկ՝ 128,000 մ., լայնք՝
Խարբերդու լիճ, ԵՌՎՔ	38,000 մ., իրոք՝ 15—17 մէթր. աղի
Ծով Հայոց, ՈՐՄԻՈՅ ծով.	Սաղամոս լիճ, Խանջարլը (Զ.Ա.ւախք գւու.)
Ծովք լիճ (Խարբերդ), Կեօլհիշ, ծովէն 4000 ոտք. անուշ	Սաղայի լիճ (Վան). անուշ
Կապուտան ծով, ՈՐՄԻՈՅ ծով.	Սպաւտա լիճ, ՈՐՄԻՈՅ ծով.
Հիւսիսի ծովակ, հին՝ Պալակացիս, Չըլիլր, ՎԱՆԱՅ ծով, Աղւոյ ծով, Բղունեաց ծով,	Բիանայի ծով, Նախրիի ծով, Աղթամարայ
Չաղլըր, (Արտահան — Կարս — Կիւմբի) ծովէն 6,500 ոտք. անուշ	ծով Թոսպետան կամ Տուպետան կամ
Մեծամօրի լիճ, Պեկիր-Կեօլ (Երեւան)	Տուսպանայի ծով. 5,637 ոտք բարձր.
Ցըմբեայ ծովակ, Խազլլ-Կեօլ (Աղբակի կողմը)	51,000 մ. լայնք, 123,500 մ. երկայնք,
Նազիկ, Նազուկ (Հարք, ՊԱՆՔ.) 6,400 ոտք բարձր. անուշ	40—50 մ. խորք. աղի
Նահրիի ծով, ՎԱՆԱՅ ծով.	Տղրկածով, Ղամըշ-Կեօլ (Գանձակ)
ՈՐՄԻՈՅ ծով, Կապուտան ծով, Ծով Հայոց, Ֆառաւան, Թոփառաւան (Զ.Ա.ւախք գւու.)	Տոսպետան, Տուսպանայի ծով, ՎԱՆԱՅ ծով.
յոց, Ծով Դավթիծու, հին Սպաւտա, Բարցախ, Բացաբին (Զ.Ա.ւախք գւու.)	Փառաւան, Թոփառաւան (Զ.Ա.ւախք գւու.)

6./ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԳ.ՁԲՆԵՐԸ. —

Աղթամարայ կղզին (Վանք)	Կառուց (Վանք) Վանայ ծովին մէջ
Առտէր (անբնակ)	Վանայ ծովին թելա, Որմիոյ ծովին մէջ
Լիմ (Վանք)	մէջ Սեւան (Վանք) Գեղամայ ծովին մէջ

7. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՒԽԱՆԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԿԵՆԴԱՆԵՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՆԳԹԵՐԸ՝ բազմատեսակ և յոյժ ճոխ են։ Զանազան դարերու մէջ Հայաստանի հետ շփում ունեցող արեւմտեան պետութեանց զօրավարները, ճամբորդները, գեսպանները, գիտունները, տեղագիրները, բուսաբան-կենդանաբան-հանքարանները կարեւ որ յիշատակազրեր դրած են գիտութեան սեղանին վրայ։

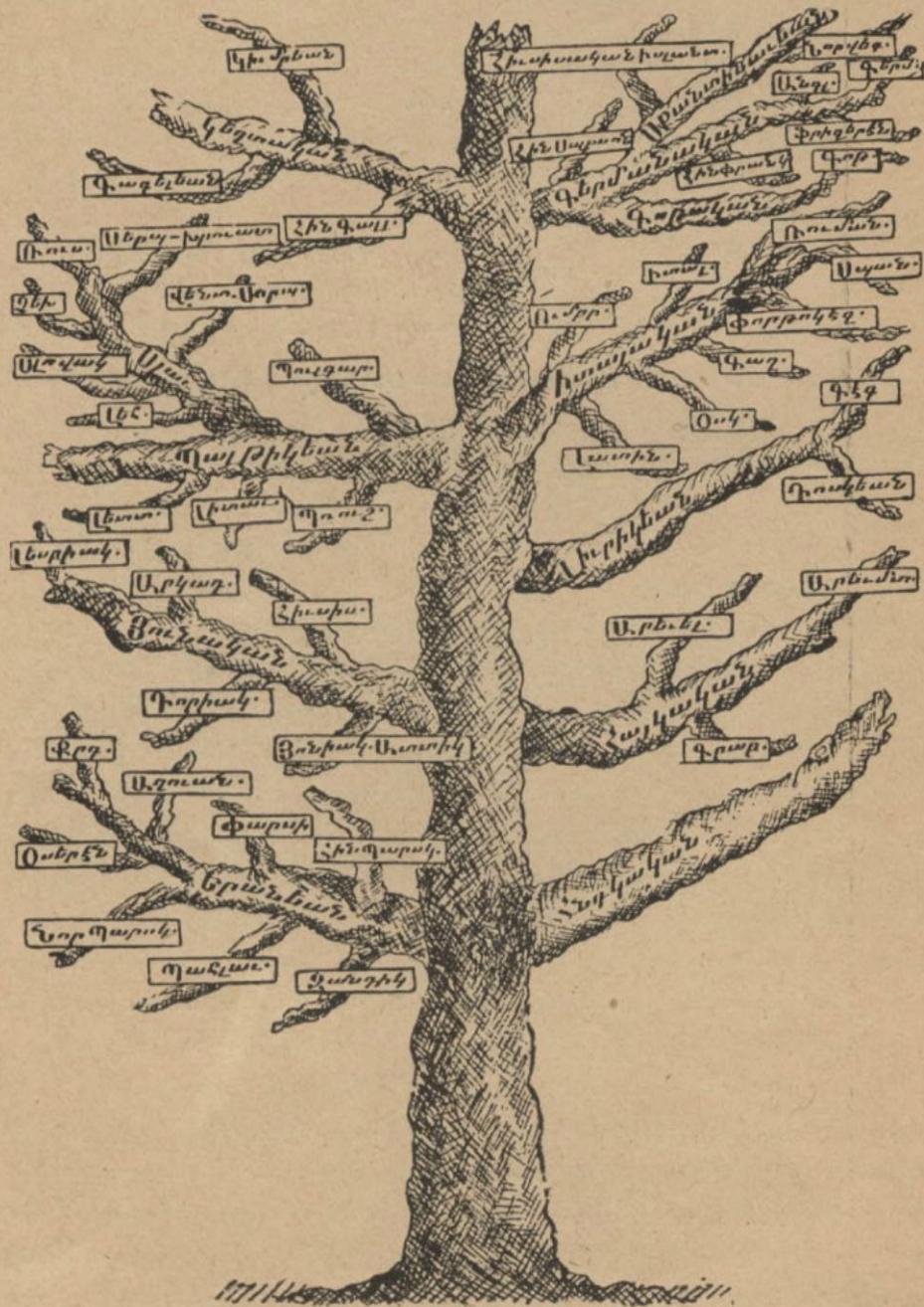
* * Ծանօթուրին. — Բուսաբան Թուրնը ֆօրէն յետոյ, որ առաջին անգամ ճանչցուցած է բնիկ Հայաստանեան հրաշագեղ Ախարանց Արիւելը (Anoplanthus Tournefortii, Հայաստանի բուսաքննութիւնը կատարուած է հազիւ մէկ-քանի անձերէ։ Այս ամրան (1918)՝ Պուտափէշթի Բուսաբանական կաճառին կողմէ լոյս տեսած «Etude sur l'Herbier Artistique Tchitouipy» (par G. V. Aznavour pages 1—38) անուն գրքոյկին մէջ՝ յարգելի բուսագէտը, Պուսեցի Տիար Գէորգ Ազնաւուր, կ'զրէ (էջ 5). — «Արեւելքի, մասնաւորապէս Հայաշխարհի, բուսականութիւննովը հետաքըրքրուողներուն ուշադրութիւնը կ'հրաւիրեմ Զիթունիի «Վանքուսակ»ին վրայ, որ՝ ի դէպ՝ կուգայ աւելի ընդարձակելու մեր ծանօթութիւնները՝ յարդ քիչ բուսաքաղուած երկրի մը մասին։ 1851էն 1912՝ այդ կողմերը քննողներէն ծանօթներն են Նօէ, Քօչի, Պարբէ ար Լանսի, Քրօնէն-պուրկ, Տքի. Փօսթ և Փրօֆ. Մանիսաճեան։ Առաջին երեքը մեծ գործեր մը չունին, Քրօնէնպուրկը քաղած է հազիւ 150 տեսակ։ Տքի. Փօսթ 900ի չափ, Քրօֆ. Մանիսաճեան՝ 40էն աւելի։ Բայց ամէնէն ճոխ Բուսաբանը — Վանի բոյսերով — Զիթունիին է, որ կ'պարունակէ հազարէն աւելի տեսակներ։ Ասոնցմէ 242 տեսակ ինքնարոյս ծաղիկներուն քննութենէն՝ միջազգային բուսաբանութեան բոլորովին նոր 10 տեսակներ ծանօթացուեցան։ 1. Paonia Kavachensis, 2. Gypsophila

diaphylla, 3. Linum vanense, 4. Trifolium Parantzemae, 5. Sedum pulchellum, 6. Parnassia vanensis, 7. Lactuca vanensis, 8. Campanula Tchitounyi, 9. Solenanthus Tchitounyi, 10. Tulipa Tchitounyi »:

Քենուած 242 տեսակէն զատ՝ մնացածները պիտի քննուին ապագային, եթէ քաղաքական և նիւթական միջոցները նպաստաւոր ըլլան:

Հայաստանի կենդանաբանութեան և հանքաբանութեան մասը կարելի է ըսել՝ անկօխ կալուած մ'է մնացեր մինչեւ այսօր։ Զուտ կենդանաբաներու և հանքաբաներու մթերքը հաւաքելու խղճամիտ ու յարատեւ ջանքեր ըրած եմ անձնապէս 1898էն ի վեր,

Զ.

Լեզուաբանական ծառ

8. ՀԱՅԵՐԵՆ ԼԵԶՈՒՆ. — Լեզուարանները վերջին համեմատական զննութիւններէն յետոյ հաստատեցին որ հայերէն լեզուն՝ հնդեւրոպական անկախ և ինքնուրոյն լեզու մ'է, (indo-européen) իրեն յատուկ բազմաթիւ բարբառներով և ամէնահին ու հարուստ գրականութեամբ, որ ունեցած է իր Ուկեղարը նոյն իսկ այն շրջանին (Քս. վերջ 400ին)՝ երբ արդի եւրոպական ազգերը կազմակերպեալ վիճակ չունեին Յոյներէ և Հռովմայեցիներէ զատ։ (Տես Հայ Մատենագիրները՝ համար 18։)

9. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵՍԱՆՔԸ. — Մեծ և Փռքրչայքէ կազմուած պատմական Հայաստանը՝ իր 18 նահանգներուն մէջ՝ ունէր 620 գաւառ, 40,000է աւելի զիւ զեր, ընդ ամէն 40,000,000 (40

Հայկ նախապես

միլիոն) բնակչով։ Երկրին պահպանութեան համար կ'պահէր միջին հաշւով 120,000 զօրք, և հոգեւոր հսկողութեան համար՝ աւելի քան 200 եպիսկոպոս։

Հայոց Ազգին գոյութեան սկիզբը կ'հաշւուի աւանդաբար՝ Քրիստոսէ 25 դար առաջ (2492ին, ըստ Վրաց պատմիչներուն՝ 2543ին) երբ Հայոց նախահայրը Հայկ՝ առաջին անդամ ոտքը կը կոխէ Այրարատ նահանգը։ Այս հաշւով՝ Հայ Ազգը 4,400 տարւան պատմական կեանք մը կ'ցուցնէ ներկայիս։

Իր քաղաքական կեանքին սկիզբն առնելով Հայկէն [Խորնցի. Ա.], Հայաստան ունեցեր է հետեւեալ հարստութիւնները (dynastie). — Իշխանապետութիւն և Թագաւորութիւն, —

		<i>Թուական</i>	<i>Տարի</i>
1.	Հայկազանց (Haikazian)	<i>Թագաւորութիւն</i> — Անիլսանութիւն	Ք. Ա. 2492—330 » » 300—150
2.	Արշակունեաց (Arsacides, Archagounik)	<i>Թագաւորութիւն</i> — Անիլսանութիւն	» » 150—432 Ք. Յ. 582 Ք. Յ. 432—885
3.	Բագրատունեաց (Bagratides, Bagratounik)	<i>Թագաւորութիւն</i> (Եւս Արծրունեաց Թգւրթն.) — Անիլսանութիւն	» » 885—1045 » » 905—1080) » » 1045—1080
4.	Ռուբինեանց (Roubinian, Cilicie)	<i>Թագաւորութիւն</i> — Անիլսանութիւն	» » 1080—1375 » » 1375—1918
			<u>296</u> <u>3868</u>
	Հաստ Մատենագրաց՝ Հայոց ծագումին մէնչեւ հիմա՝ 44 դար		<u>544</u> <u>4412</u>
	Հաստ քննական արդի պատմութեան՝ Հայ Աղգին ծագումը հաշւելով Ք. Ա. 885ին, կ'ունենայ շուրջ 30 դարու անցեալ մը, հետեւեալ բաժանումներով. —		
	Նախահայ շրջան	Ք. Ա. 885—323	563
	Հայ Թագաւորութիւն	» » 323—220	104
	— Անիլսանութիւն	» »	29
	Արտաշիսեան Հարստութիւն	» » 190—2	189
	Օտար Հարստութիւն	Ք. Ե. 2—53	52
	Հայ Արշակունիք	» » 53—429	377
	Մարզպանները	» » 430—591 (634)	162 (205)
	Կիւրապաղատները	» » 591—654 (705)	64 (115)
	Ոստիկանները	» » 654—861	203
	Անիլսանութիւն	» » 861—885	25
	Բագրատունիք (Արծրունիք)	» » 885—1080	155
	Ռուբինեանք	» » 1080—1375 (1393)	296
	Անիլսանութիւն	» » 1375—1918	<u>544</u>
			<u>2808</u>

Հայկազանց թագաւորներէն նշանաւոր եղած են՝ Հայկ, Արամ,
Զարմայր, Տիգրան Երուանդեան, Վան են.՝ մայրաքաղաք ունենալով՝
Արմաւիր, Արտաշատ, Վան :

Արշակունի թագաւորներէն՝ Վաղարշակ (Ք. Ա. 149—127), Արտաշէս Ա. (114—89), Արտաշէս Ք. (89—129), Մեծն Տիգրան Ք. (89—35),
Խոսրով (Ք. Յ. 214—259), Մեծն Տրդատ (286—341), Մեծն Արշակ Ք.

(363—381), Վռամշապուհ (392—415) ևն .՝ մայրաքաղաք ունենալով՝ Արտաշատ, Արմաւիր, Երուանդաշատ, Վաղարշապատ (հիմնուած՝ 197ին), Եղեսիա կամ Ուրփա (Միջագետք), Մծբին կամ Նիսիրին (Միջագետք): Դուին (հիմն. 348ին) ևն .:

Բագրատունիներէն՝ Աշոտ Ա. (885—889), Աշոտ Բ. «Երկաթ» (914—928), Աշոտ Գ. «Ողորմած» կամ «Շահի Արմէն» (952—977), Գագիկ Ա. «Շահնշահ» (989—1020), մայրաքաղաք՝ Երազգաւորս (Շիրակաւան),

Ա. ՅՈՒՅՈՒՅԻ ՍՈՍԱԿՈՒԷՐ

Բագարան, Անի (հիմն. 961ին), Կարս (928ին), Բաքերդ ևն .:, Արծրունիներէն Գագիկ «Մեծագործ» ևն ., ևն .:

Ռուբինեաներէն՝ Մեծն Ռուբէն Ա. (1080—1905), Կոստանդին Ա. (1096—1100), Թորոս Ա. (1100—1125), Մեծն Լեւոն Բ. (1185—1219), Զապէլ (1219—1252), Հեթում Ա. (1224—1269), Լեւոն Լուսինեան Ե. (1365—1375)՝ մայրաքաղաք ի Կիլիկիա՝ Վահկաց բերդ, Տարսոն, Սիս, Լամբրոն :

10. ՀԱՅ ԴԻՑԱՆ. — Հայոց նախնական պաշտամունքին առարկան էր Բնութիւնը: Բնապաշտ նախնիքը պաշտօն կը տանէին Արեւին, Լուսնին, աստղերուն: Կը պաշտէին Երկինքն ու Երկիրը, Օրը (Տիւ), Համաստեղութիւնները (Օրիոն), Կրակը (արեւ, թոնիր, օճախ): Աւելի վերջը պաշտեցին ձեռակերտ կուռքեր, անոնց հետ նաև ջուրը, ծառերը, ժայռը, կենդանիները, ողիները ևն .:

Հեթանոս — բնապաշտ թէ կռապաշտ — Հայերու նշանաւոր աստուածներն են հետեւեալ դիք և դիցուհիք: —

ԱՐԱՄԱԶՈՆ, Բարի Աստուած . սեղծողը մարդկային ազգին . հայր Աստուածներուն ու Դիցազուններուն . նարտարապետ տիեզերքին : Մեռ-

Արամազոն

եանը կը գտնուէր Անի կամ կամախ ամրոցին մէջ (Երիգա) : Իր մակդիրներն էին՝ «Շանթաձիգ, Ամպրոպային, Մեծն Արին Արամազոն, Հայր Աստուածոց և տիեզերաց ու արարածոց»: Jupiter, Zeus.

ԱՆԱՀԻՏ, Մայր Դիցուհի . «Ոսկեծին, ոսկեհատ, ոսկեմայր Անահիտ Տիկին, Մայր ամենայն զգաստութեան . Բարերար մարդկան բնութեան . Փառք ազգիս մերոյ . Շունչ և կեցուցիչ Աշխարհին Հայոց ծնունդ՝ Մեծին Արին-Արամազոնայ : Խորհրդանշան՝ համեստութեան, մայրութեան և լրջութեան :

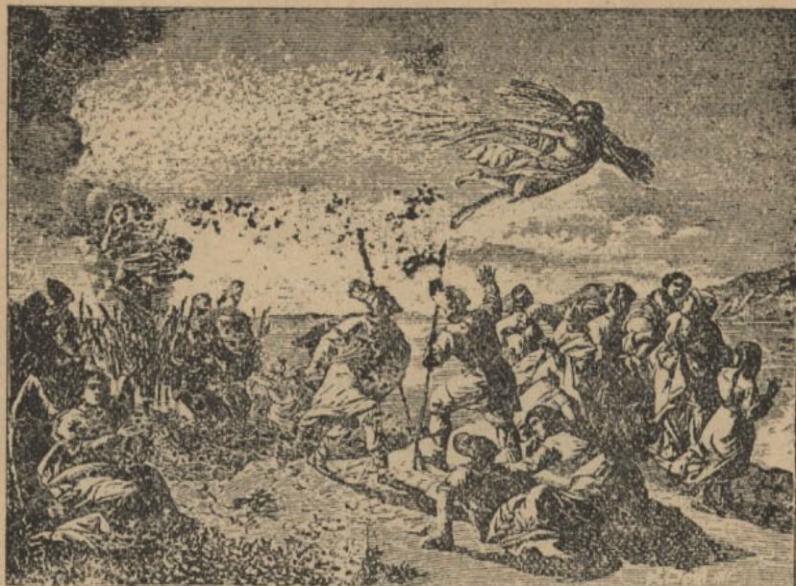

Անահիտ

մատար մայր-դիցուհին էր : Բայ Ասորեստանցիներու՝ Բելտիս կամ Բիւլատ=Տիկին, ըստ Յոյներու՝ Արտեմիս (Artemis) : Իր արձանը ներկայացուած է ոտքի կեցած, ձախ ձեռքովը որսի երէի մը կոտոշներէն բռնած :

Ժամանակին ամենէն շատ յարգուած, ազգային սիրեցեալ և խնամատար մայր-դիցուհին էր :

ՎԱՀԱԳՆ, Յաղբութեան Աստուած։ Ծիրանի ծովէն ու հուրէն ծնած։ Կրակէ մազերով, բոցամորուս և արեւաչուի («Երկնէր երկին և երկիր, երկնէր և ծիրանի ծով . . .», Խընցի. Ա. և լ.Ա.): Մակդիրները՝ «Հրածին,

Ասիագն Յարդզող

Բոցակն, Բոցամօռու, Վիշապամադ, Վահեվանեան Վահագն։ Իր խորհրդանկարն է Ծիր-Կաթին (Voie-Lactée) երկնից մէջ։ Մեհեանը՝ Աշտատի մէջ (Տարօն) որ կը կոչուէր Վահեվանեան մեհեան։ Heraclès.

ԱՍՏԴԻԿ, Արամազդի աղջիկը։ Ղիցուհի գեղեցկութեան, սիրոյ, ծննդարերութեան ու շնորհներու։ Հայ Աշխարհի ամենասիրելի աստուածուհին։ Մակդիրները՝ «փրկրածին, ծովածին, ծովանուշ, վարդամասն Աստդիկ, Լուսարեր, Արուսեակ, Արշալոյս»։ Vénus. Aphrothide.

ՆԱՆԻ, Աստդիկին քոյրը, աստուածուհի՝ գեղարուեստի, պաշտպան՝ ընտանեկան յարկին, ու տանտիկին։ Մեհեան ի թիլ աւան (Երիզա)։ Athéna Pallas, Minerva.

ՏԻՐ կամ **ՏԻՒՐ**, Արամազդի զրազիրը։ «Դիւան զրչի Արամազդայ. երազամոյն, ասուած՝ գիտութեանց, ուսմանց և դպրութեանց»։

ՄԻՀՐ, Արամազդի որդին, աստուած՝ լոյսի և ջերմութեան։

ԲԱՐՇԱՄԵԱՆ ԴԻՔ, կամ Սպիտակախառ Դիք (Փղոսկրէ, բիւրեղէ և արծաթէ շինուած ըլլալուն համոր). մեհեանը՝ Թորդան աւան։

Ասոնցմէ զատ կային նաև Հայկ կամ Orjiniը, Ամանոր կամ Վանա-

ՕՐԻՈՆ

Տուր «ամենաբեր, հիւրընկալ» ասառւածը. Առջեղ կամ Յարաշիկ բուժիչ ոգիները. Քաջերը, Յաւերծահարաները, Պարիկները՝ իրր բարի ոգիներ: Եւ Ալի՛րը, Թաղաները, Կրողները՝ իրր չար ոգիներ:

Մեհենական պատամունք

Դիմաւոր մեհեաններն էին Սնի, Աշտիշատ, Երիզա, Թիլ, Թորդան, Բագաւան, Բագայառիճ, Արտաշատ:

11. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎԱՐԵՐՈՒՆ ԱԶԳԱՑՈՒՑԱԿԸ. —

Ա. ԱԻԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԻՆ

1. — ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՀԱՐՍՑՈՒԹԻՒՆ (Դրուած թուականները ենթադրական են)

(Բնականեր)		Առնակ
Հայկ նահապետ (Ք. Ա. 2350)		Շաւարչ
Արմենակ		Նորոյը
Արմայիս		Վատամ
Ամասիա	{ (2300—2000)	Կար
Գեղամ		Գոռակ
Հարմաց		Հրանտ
Արամ		Բնձաք
Արայ Գեղեցիկ	{ (2000—1870)	Գղակ
Արայեան Արայ կամ		Հօրոյ
Կարդոս		Ջարմազը
Անուշաւան		Գերձ
Պարէտ		Արբուն
Արքակ		Հոյ
Զաւան	{ (1870—1700)	Յուսակ
Փառնաս		Կայսպակ
Սուր		Սկայորդի
Հաւանակ		(Թագաւորներ)
Վաշտակ	{ (1700—1200)	Պարոյը
Հայկակ Ա.		Հրաչեայ
Ամպակ		{ (870—330)

Փառնուաս		Վահագն	
Պաճոյձ		Առաւան	
Կոռնակ		Ներսեհ	
Փաւոս		Զարեհ	
Հայկակ Բ.	{ (870—330)	Արմոդ	{ (870—300)
Երուանդ Ա. Սաւ		Բագամ	
կաւակեաց		Վան	
Տիգրան Ա.		Վահե	

2. — ԱՐԵԱԿՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Վաղարշակ (Ք. Ա. 150—128)	Խոսրով Ա. Մեծ (213—261)
Արշակ Ա. (128—115)	Անիշխանուրեան Ժամանակ (261—286)
Արտաշէս Ա. (115—90)	Տրդատ (286—342)
Տիգրան Բ. = Մեծն Տիգրան (90—36)	Խոսրով Բ. (342—350)
Արտաւազդ Ա. (36—33)	Տիրան Բ. (350—361)
Արշամ (33—3)	Արշակ Բ. (362—382)
Արգար (Ք. Ա. 3—Ք. Ե. 34)	Պատ (385—392)
Անանուն (34—35)	Վարագլատատ (392—395)
Սանատրուկ (35—65)	Արշակ Գ. (395—401)
Երուանդ Բ. (65—85)	Խոսրով Գ. (398—402)
Արտաշէս Բ. (85—126)	Վառամշապուհ (402—424)
Արտաւազդ Բ. (126—130)	Խոսրով Գ. Կրկին անդամ (424—425)
Տիրան Ա. (130—151)	Շապուհ (425—428)
Տիգրան Գ. (151—193)	Արտաշեր (428—433)
Վաղարշ (193—213)	

Բ. ԳՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆՔՆ

1. — Ն Ա. Խ Ա. Հ Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն

Ա. Ա.	Ժամանակակից	Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն
Արամէ և Սարդուրիշ Ա. } »		Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն
Իշուլուինիշ	»	Սալոմանասար Բ. ի (860—824)
Մենուալ և Ինուալուալ } »		Շամբե-Ադար Դ. ի (824—812)
Արգիշտիշ Ա. } »		Ադար-Նիրարի Դ. ի (812—783)
Արգիշտիշ Ա. և Սարդուրիշ Բ. } »		Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն
Սարդուրիշ Բ. } »		Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն
Սարդուրիշ Բ. և Ուուսալ } »		Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն
Ուուսալ Ա. } »		Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն
Ուուսալ Ա. և Արգիշտիշ Բ. } »		Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն
Արգիշտիշ Բ. և Ուուսալ Բ. } »		Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն
Ուուսալ Բ. } »		Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն
Ուուսալ Ա. և Արգիշտիշ Բ. } »		Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն
Արգիշտիշ Բ. և Ուուսալ } »		Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն
Ուուսալ Բ. } »		Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն
Լումէնալ	»	Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն
Ուուսալ Գ. և Սարդուրիշ Գ. } »		Ա. Հ. Ա. Հ. Ա. Ց Շ Ջ Բ Զ Ա. Ն

2. — ՍԿԶԲՆԱՀԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՀԹԱԳԱՀԻՈՐՈՒԹԵԱՆ

Փրատափեւնէս կամ	{ Հայաստանի տէք կը Դառնայ (Ք.Ա. 323)	Արդուատէս կամ	} (301)
Նէոպտղոմէս		Արդուարդ	
Որոնտէս կամ		Արտաբազանէս կամ	
Հրանտ եւ կամ	{ (322—301)	Արտաւազ	} (239—220 ?)
Երուանդ		Որոնտէս	
			(220 ?)

ԽՈՎՐՈՋԻՊԱԼԽԱ ԵՎ ՕՏԱ

3. — ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ՀԱՐՍՈՒԹԻՒՆ

Արտաքսիաս կամ Արտաշէս Ա.	(Ք. Ա. 190—159)	Արտաւազդ Դ.	(56—34)
Արտաւազդ Ա. (159—149)		Արտաշէս Բ.	(34—31)
Տիգրան Ա. (149—123)		Արտաշէս Բ. (30—20)	
Արտաւազդ Բ. = Արտօւադիստոս (123—94)		Տիգրան Դ. (20—12)	
Տիգրան Բ. = Մեծն Տիգրան (94—54)		Տիգրան Դ. (Ք. Ա. 12—5 եւ 2—1 Ք. Ե.)	
		Երատօ	(Ք. Ա. 5—2)

4. — ՕՏԱՐ ՀԱՐՍՈՒԹԻՒՆ

Արիոբարզան (2 Ք. Ե.)	Արտաշէս Դ. = Զենոն (18—34)
Արտաւազդ Ե. (2—11)	Արշակ Ա. (34—35)
Տիգրան Ե. (11—14)	Միհրդատ (35—37 եւ 47—51)
Վոնոն (16—17)	Հուադամիստ (51—53)

5. — ՀԱՅ - ԱՐԾԱԿՈՒԹԻՒՆԻՔ

Տրդատ Ա. (53—59 եւ 66—100)	Բակուր (162—163)
Տիգրան Զ. (60—62)	Սանատրուկ (178—216)
Աշխադար (100—113)	Վաղարշ (178—217)
Պարթամասիրիս (113—114)	Տրդատ Բ. կամ Խոսրով Ա. Մեծ (217—238)
Պարթամասպատէս (116—117)	Տրդատ Դ. (250—252 եւ 283—294 եւ 298—230)
Վաղարշ Ա. (117—140)	
Սոյեմիս (140—161 եւ 163—178)	

- Արտաւազդ . (252—261)
Խոսրով Բ . Կոտակ կամ Փոքը (331—339)
Տիբան (340—350)
Արշակ Բ . (351—367)
Պապ (369—374)
Վարագղատ (374—378)

- Արշակ Գ . (378—389)
Վաղարշակ (378—386)
Խոսրով Գ . (386—392 եւ 414—415)
Վուարշապուհ (392—414)
Շապուհ (416—420)
Արտաշէս Գ . (423—429)

6. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆԵՐԸ

- Վեհապեհապուհ (430—438)
Վասակ Սիւնի (438—451)
Ատրոմիզդ (451—465)
Ատրվշնասպ (465—481)
Սահակ Բագրատունի (481—482)
Շապուհ Միհրանեան (483—484)
Անդեկան (484—485)
Վահան Մամիկոնեան (485—505)
Վարդ Մամիկոնեան (505—509)
• (?)
Ա . Նիխորական (548—552 ?)
Վշնասպ Վահրամ (552—554)
Դենշապուհ (554—560 ?)
Վարագղատ (560—554 ?)
Սուրէն (594 ?—572)
Վարդան Վշնասպ (572—573)
Գողոն կամ Վղոն Միհրան (573—573)
Փիլիպոս Սիւնեաց տէր (573—578)

- Տամ Խոսրով (578—580)
Վարագ Վղուր (580—581)
Մեծ սպարապետն Պարթև-Պահլաւ (581—588)
Հրահատ (588—588)
Հրարտին Դատան (588—590)
Վընդատական Նիխորական (591—?)
Մերակը ուտ (594—598 ?)
Ցաղդէն (598—600 ?)
Բուղդմահ (600 ?—604)
Հոյիման (604—608)
Աշտատ Ցեղայար (608—610)
Շահէն պատգոսապան (611—612)
Շահրայեանապետ (612—613)
Պարսեանապետ Պարզնագղատ (613—?)
Նամիկարուն Շոնազպ (616—619 ?)
Շահրապղական (620—624 ?)
Ճռոն կամ Ռոն Վեհան (624 ?—627)
Վարագտիրոց Բագրատունի (628—634)

7. — ՅՈՒՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉՆԵՐԸ

- Ցովհան Պատրիկ (591)
Հերակլ, զօրավար (594)
Սուրէն, զօրավար (604)
• (?)
Մժէժժ Գնունի, զօրավար (630—635)
Դաւիթ Սահառունի, կիւրապաղատ (635
—638)
Թէոդորոս Ուշտունի, զօրավար եւ պատրիկ Համազասպ Մամիկոնեան, կիւրապաղատ եւ
պատրիկ (641—646)
Թումա (646—646)
Վարագտիրոց Բագրատունի, կիւրապաղատ (646—646)

- Մմբատ Վարագտիրոցեան, կիւրապաղատ
(646—656 ?)
Թէոդորոս Ուշտունի (կրկին), զօրավար (646
—653)
Մօրիանոս, զօրավար (653)
Պուկուպ, զօրավար (653)
Համազասպ Մամիկոնեան, կիւրապաղատ եւ
պատրիկ (658—661)
Մմբատ Բագրատունի Մմբատեան, կիւրա-
պաղատ (703—705)

8. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐԸ

- Թէոդորոս Ուշտունի (654—658)
Մուշեղ Մամիկոնեան (658—660)
Գրիգոր Մամիկոնեան (661—685)
Աշոտ Բագրատունի (685—688)
Մմբատ Բագրատունի Մմբատեան (688—703)
Աբդ-Ալա (703—705)
Կասմ (705—706)
Աբդ-Լազիզ (706—725 ?)

- Մեթ Հարազի 726 ?—727 ?)
Մրուան (728 ?—744)
Իսահակ (745—750)
Եղիշ Ա . (751—760)
Բագրատ կամ Պաքար (760 ?—761 ?)
Հասան (762 ?—775)
Եղիշ Բ . (775—780 ?)
Օթման (780 ?—785)

Դոհ (785—785)
Խաղմ (785—786)
Եղիդ Գ. (786—787)
Աբդալքրիս (787—787)
Սուլեյման (787—790)
Եղիդ Դ. (790—795)

Խուզիմա (796—806)
Հօլ (807—847)
Ապուսէթ (847—851)
Յովսէփ կամ Եռասուֆ (851—851)
Աշոս Բագրատունի Մմրատեան, սպարապետ
(856) եւ իշխանաց իշխան (861)

9. — ԲԱԳԻՐԱՏՈՒԽԵԱՑ ՀԱՐՍՈՒԽԹԻՒՆ

Աշոտ Ա. (885—890)
Մմրատ Ա. (890—914)
Աշոտ Բ. Երկաթ (914—929)
Աշոս Բոնակալ (921)
Աքաս (929—953)
Աշոտ Գ. Ողորմած (953—977)

Մմրատ Բ. Տիեզերակալ (977—989)
Գագիկ Ա. Շահնշահ (989—1020)
Մմրատ Գ. Կամ Յովհաննէս Մմրատ (1020
1042)
Աշոտ Դ. (1020—1042)
Գագիկ Բ. (1042—1045 † 1079),

Կարուց բազաւորութիւն

Մուշեղ (962—984)
Աքաս (984—1029)
Գագիկ (1029—1064 † 1080)

Աղօւանից բազաւորութիւն

Դաւիթ Անհողին († 1046)
Կորիկէ կամ Կիւրիկէ (1046—1082 †)

10. — ԱՐԾՐՈՒԽԵԱՑ ԹԱԳԱՀՈՐՈՒԽԹԻՒՆ

Խաչիկ-Գագիկ (914—943)
Դերենիկ-Աշոտ (943—958)
Աքուսահլ-Համաղասալ (958—968)
Աշոտ-Մահակ (968—990)
Գուրգէն-Խաչիկ (990—1003)

Մենեքերիմ - Յովհաննէս (990—1016 †
1026)
Դաւիթ, ի Մերաստիա (1027—1037)
Ատոմ, ի Մերաստիա (1037—1080)
Արուսակ, ի Մերաստիա (1037—1080)

11. — ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՀԱՐՍՈՒԽԹԻՒՆ

Ռուբէն Ա. (1080—1095)
Կոստանդին Ա. (1095—1099)
Թորոս Ա. (1099—1129)
Լեւոն Ա. (1129—1137 † 1141)
Թորոս Բ. (1145—1169)
Մլիկ (1170—1175)
Ռուբէն Բ. (1175—1186)
Լեւոն Բ. (1186—1196)
Լեւոն Ա. (1196—1219)
Զապէլ (1219—1252)
Ֆիլիպ (1222—1225)
Հեթում Ա. (1226—1270)
Լեւոն Բ. (1270—1289)

Հեթում Բ. (1289—1297)
Թորոս (1293—1295)
Մմրատ (1297—1298)
Կոստանդին Ա. (1298—1299)
Լեւոն Գ. (1301—1907)
Օշին (1308—1320)
Լեւոն Գ. (1320—1342)
Կի կամ Կոստանդին Բ. (1342—1344)
Կոստանդին Գ. (1344—1363)
Լեւոն (1363—1365)
Կոստանդին Գ. (1365—1373)
Մարիամ (1373—1374)
Լեւոն Ե. (1374—1375 † 1393)

[Կ. Յ. Բամազեան, «Ամ. Տր.» 1914
Պտմ. Դագրիւր. «Բնակր.» Եւա.]

12. ՀՅՈՒՍ. ԲՈՒՐՈՒԹԻՒՆԵՐՆ ՈՒ ԲԱՆԱԿԱԽՈՒՄԲԸ. —
Հայաստանի զինւորական կազմակերպութիւնը, զարգացած և ուժեղ
ազգի մը պատկերը կուտայ: Քաղաքային ու զինւորական պաշտօննե-
րու կանոնաւոր բաշխումի մը համաձայն՝ Արքունի Դուռը կամ Գահը

իր շուրջը կը համախմբէր Ազատներու, Կարճազատներու և Գեղջուկներու երեք դասերուն ներկայացուցիչները և զօրքը:

Թագաւորին արքայակից էր Թագուհին: Արքունիքի սպասարկուներն էին Ներքինապետը, Սպասկապետը և Մանկաւիկը՝ իրենց երկրորդական ծառայողներուն հետ:

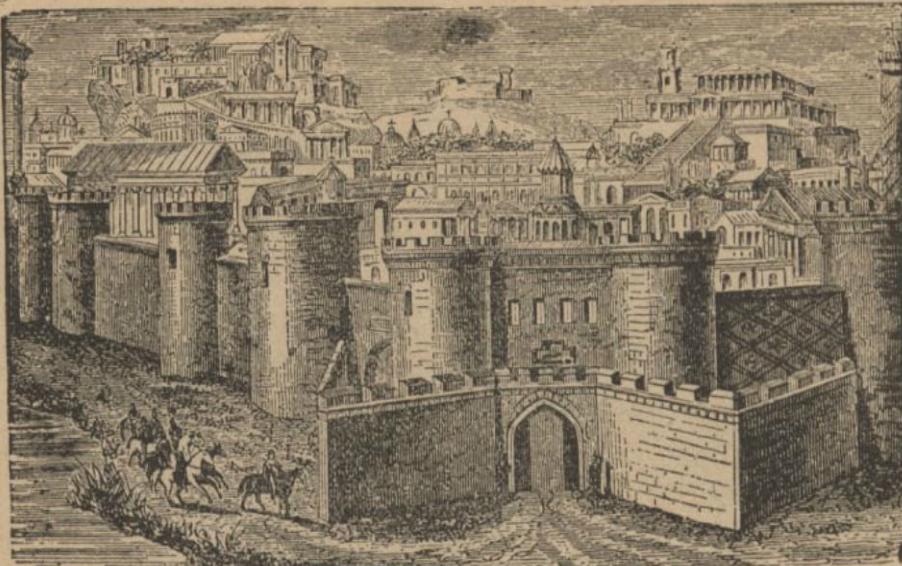
Արքայէն յետոյ, Գահին շուրջը, իրենց մասնաւոր Աթոռն ունէին, կարգով՝ բոլոր արգադիր, զօրատու և հարկատու նախարարութիւնները, որոնց թիւը մինչեւ 900ի հասած էր: Վասմական կամ Սահակեան Գահնամակին մէջ յիշուած են անոնցմէ 80ին անուններն ու կարգը:

Արքայէն անմիջապէս յետոյ կուգար Երկրորդն Արքայի կամ Մուրացան Նախարարութիւնը, որ կը կոչուէր նաև Իշխանաց Իշխան: Ազատատիճանաբար կուգային՝ Հաղարապետ Հայոց, Հրամանատար, Իշխան Հայոց, Մարդպետ, Թագաւորահայր, Աթարէկ, Մաղխազ կամ Խաղաղապետ, — ըստ Դարուն (Ա. — Փ. Դ. Պ. Դ. Դար):

Արքունի կամ Դրանիկ, Ոստանիկ գունդէն զատ՝ բուն երկարապահ բանակը կը բաժնուէր՝ չորս թեւի կամ Դուռի. — Հիւսիսային, Արեւելեան, Հարաւային, Արեւմտեան: Զօրատու 80—120 զինապետնախարութիւններուն համախմբած զօրքին թիւը 120,000 էր, ըստ Տիրամայր գրադիտուհին կազմած նշանաւոր բանակացոյցին. —

1. Արեւելեան-Հիւսիսային թեւի	4. Ռշտունի	1,000	
1. Սիւնի	19,400	5. Մոկացի	1,000
2. Ամասկոնի	200	6. Գողթնեցի	500
3. Աւտցածին	200	7. Անձեւացի	500
4. Վարժառունի	200	8. Հարուժեան	100
5. Տամբերացի	100	9. Տրպատունի	100
6. Մաղազի	500	10. Մեհնունի	100
7. Ցողկեպան	100	11. Ակէացի	300
8. Գրըզնունի	50	12. Զարէհուանեայ	300
9. Վառնունի	50	13. Երանթունի	300
10. Բաքան	50	14. Համաստունեան	100
11. Կճրունին	50	15. Արտաշեսեան	300
12. Գուկանն	50	16. Սագրատունի	100
13. Պատսպարունին	50	17. Աբրահամեան	100
14. Գաղրիկան	50	18. Տըրունի	300
15. Վիժանունի	50	19. Բուժունի	200
16. Զանդաղան	50	20. Բաջբերունի	100
17. Սողացի	50	21. Բողունի	100
18. Աքածեցի	50	22. Մուրացան	300
19. Ասճշնեան	50		
20. Կինան	50		
21. Տագրեան	50		
		3. ԱրեւՄՏԵԱՆ-ՀԱՐՄԻԱՅԻՆ թեւի	
2. Հիւսիս-ԱրեւՄՏԵԱՆ թեւի			
1. Կաղմէացի	13,200	1. Ռափսեան	100
2. Կորդուացի	1,000	2. Սպանդունի	300
3. Արծրունի	1,000	3. Վարժառունեան	100
		4. Առուենեան	300
		5. Այծենական	100
		6. Վարաժնունի	300

ԱՆԻ, Ani, հիմնուած 961ին՝ Աշոտ Բագրատունի թագաւորէն՝ արքայանիստ, կաթողիկոսանիստ։ 1001 եկեղեցի, հոյակապ պալատներ ու շենքեր, մէկ միլիոն բնակիչ (Բագրատունեաց շրջանին)։ 1046ին, 1239ին, 1319ին յաջորդաբար կործանուած՝ բարբարոսներէ։ Փրօփ. Նիկոլա-Մառ

Ա.նի բաղամ

և թորոս թորոմանեան Ժ.Թ. ԴՊ. Պարուն՝ պեղումներով երեւան բերին կործանած Անին, որ իր հայկական ճարտարապետութեամբ սքանչացուց Եւրոպացիները։

ԱՐՄԱՎԻՐ, Aramavir, հիմնուած Հայկակն Արմայիս թագաւորէն՝ Այրարատ նահանգին մէջ. մայրաքաղաք՝ աւելի քան 2000 տարի։

ԱՐՏԱՇԱՏ, Artachat, հիմնուած Ք. Ա. 183ին, Երասխի տիլ, Արտաշէսէ (Աննիբալի խորհրդով), մեհենավայր. նշանաւոր մայրաքաղաք մինչեւ Ք. Յ. 500ին։ Այժմ՝ փոքրիկ գիւղ՝ Արտաշիր անունով (Երեւան)։

ԲԱԳԱՐԱՆ Ա. ., Bagaran, հիմնուած 68ին, մայրաքաղաք Բագրատունեաց՝ 885ին։

ԴՈՒԻՆ, Douin, հիմն. 348ին Խոսրով Բ. է. կաթողիկոսանիստ մայրաքաղաք՝ մինչեւ 894 թւին. (Երեւան)։

ԵԴԵՍԻԱ կամ ՈՒՐՖԱ, Edesse, Ourha, հիմն. Ք. Յ. 14 թւին՝ Արգար թագաւորէն. (Միջագետք)։

ԼԱՄԲՐՈՆ, Lambron, մայրաքաղաք՝ ի Կիլիկիա. բերդաքաղաք. Նևրուտ Գաղէ։

ԿԱՐՍ, Kars, հիմն. 928ին Ախուրեանի ափը, մայրաքաղաք՝ Բագրատունեաց (928–961ին), ապա՝ «Կարուց կամ Վանանդայ թագաւորութեան» (Royame de Kars ou de Vanande). (961–1071)։

ՄԾԲԻՆ (Նիսիբին), Nissibine, հիմն. Ք. Ա. 149ին, Արշակունի թագաւորներէ. մայրաքաղաք՝ մինչեւ Ք. Յ. 76 թւին. (Միջագետք)։

ՍԵԲԱՍՏԻԱ, Sivas, Արծրունեաց մայրաքաղաք (1021—1070) :

ՍԻՍ, Sis, հիմն. 1186ին Մեծն Լեռոն Բ.է., մայրաքաղաք Ռուրինեաց մինչեւ 1374ին. կաթողիկոսանիստ մինչեւ այժմ. նշանաւոր է տաճարը . (Կիլիկիա) :

ՎԱՀԱՐՃԱՊԱՏ, Vahca-Bérde, հիմն. 1905ին. մայրաքաղաք և ամրոց՝ Ռուրինեանց . (Կիլիկիա) :

ՎԱՂԱՐՃԱՊԱՏ, Vagharchapat, հիմն. 197ին՝ Վաղարշակ թագաւորէն, Քասաղի ափը, կը կոչուէր եւս Արշիլէ (Artimète), Նոր-Քաղաք, Քաղաքուղաց : Մայրաքաղաք՝ մինչեւ 345 թւին. կաթողիկոսանիստ (302—1919), մէջն է Էջմիածին (հիմն. 452ին) Մայր. Աթոռը՝ Գէորգեան ձեմարանով, Տպարանով, Թանգարանով ևն . (Երեւան) :

ՎԱՆ, Van, հիմն. Ք. Ա. 1750ին, Շամիրամէ, ապա Վան թագաւորէն. որբան հայութեան, բազմաթիւ հնութիւններ, բեւեռագիր արձանագրութիւններ. մայրաքաղաք՝ Արծրունեաց . (Վան) :

ՏԱՐՍՈՒ, Tarsus, հիմնուած 1182ին. Ռուրինեանց մայրաքաղաք. բերդաքաղաք և կաթողիկոսանիստ քաղաք. այժմ թարսու (Կիլիկիա) :

Վանայ բերդը

14. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԵՐԴԱՐԱԿԱՐԵՆԵՐ. —

Աժդահակայ բերդ [Ատրպտկն.] Քաղէի Զօհիաֆ	Ամրիսդա [Կիլիկիա]	Այծեաց [Տարօն]	Անարզաբա [Կիլիկիա]	Անի ամրոց, Կամախ [Տէրսիս]	Առիւծ [Կիլիկիա]
---	-------------------	----------------	--------------------	---------------------------	-----------------

Ասկուրէթ [Դուդաբք], Աղջոր Ասղնեւրդ [Տարօն]	Արկնի, Արզն [Դ. Հայք]	Արմաւեր [Այրաբատ]	Արտագերս [Այրաբատ] կամ կապոյտ	Արտաշատ [Այրաբատ]	Աւնկոյ բերդ կամ Օնիկ [Բասեն]
---	-----------------------	-------------------	-------------------------------	-------------------	------------------------------

Տիգրանակերտ կամ Ամիդ
Տմորիս [Կործայք]
Տոմիսա [Չորրորդ Հայք]
Տրղատայ բերդ [Կաթին]
Ցամաքաբերդ [Այրարատ]
Փառիսոս [Սիւնիք]

Փերկիտ [Այրարատ]
Քաշավէր բերդ [Պարսկահայք]
Քեղայոյ Ամրոց [Այրարատ]
Քեսուն [Կիլիկիա]
Օձ [Տարօն]
Օշական [Այրարատ]

15. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈԽԱՃՈՒՄՆԵՐԸ. — Բնիկ Հայերը բազմանալով ու տարածուելով Այրարատի, Տարօնի, Վասպուրականի և Սիւնեաց շրջակայ երկիրները՝ իրենց մէջ ձուլեցին դրացի բոլոր միւս ցեղերը: Քաղաքական զօրութեան շրջաններուն՝ Հայաստանի սահմաններն աւելի ընդարձակուելով՝ Արեւմտեան Հայոց հետ խառնուեցան նաև Փոփողիացիք (Phrygiens), Կապադովկիացիք (Capadociens) և Փոքր-Ասիոյ ուրիշ մանր ցեղեր: Անկէ զատ՝ Հայկազանց և Արշակունեաց օրով՝ զանազան ուրիշ ազգեր ալ՝ ըլլա՛յ գերեվարութեամբ, ըլլա՛յ գաղթեցումով՝ եկած ձուլուած են Հայոց մէջ, հիւսիսէն՝ Սկիւթացիք (Scythes) կամ Խազիրք (Hazirs), ճենացիք (Genois), Ալաններ (Albanais), Վրացիք (Géorgiens), հարաւէն՝ Մարեր (Mèdes), Քաղղէացիք (Chaldéens), Ասորեստանցիք

Արտաւազդի գահավիժումը

(Assyriens), հարաւ-արեւմուտքէն՝ Հրեայք (Hebreux), Քանանացիք (Cananéens), Բուլղարներ (Bulgares), Յոյներ (Grecs), արեւելքէն՝ Պարթեներ (Parthes), Պահլաւներ (Pahlaves), Արեւորդիներ (Druzies) ևն . : Ամբողջ այս զանգուածային խմորումներուն և երկրին բնական յարմարութիւններուն շնորհիւ՝ Հայաստան երկար ատեն նախանձելի վիճակ ունեցաւ և Արեւելքի ու Արեւմուտքի ճամբուն վրայ յառուղիի իր դիր-

քովը՝ միշտ ալ քաղաքակրթութեան միջնորդն ու փոխանցիչը եղաւ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ :

Ե.րդ դարէն սկսեալ շիջման ու տկարացման ճամբուն մէջ մտաւ քրիստոնեայ Հայաստան, և տակաւ քաղաքական աւելի զօրեղ ազգերու ենթարկուելով՝ իր վրայ տիրեցին Պարսիկներ, Յոյներ, Արաբներ, Թաթարներ, Թուրքեր, Կովկասեան լեռնականներ և Ռուսներ։ Եւ վերջ ի վերջոյ (1828ին) հայաբնակ բովանդակ երկիրները բաժնուեցան Թուրքաց, Պարսից և Ռուսաց միջեւ, անջատուելով այսպէս՝ Թուրքահայ, Պարսկահայ ու Ռուսահայ հատուածներու :

16. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՆՈԽԵՐՍՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ. — Հայոց ընդհանուր կաթողիկոսութիւնը հիմնուած ըլլալով Քրիստոսի 35 թուին՝ Ա. Թաղէսու և Ա. Բարթողիմէսոս առաքեալներու օրով, իր աթոռներն ունեցեր է յաջորդ բար հետեւեալ քաղաքներու մէջ։ —

Արտազու Աթոռ	Ք. Յ.	35 թուին մինչեւ	300
Վաղարշապատ-Եջմիածին	»	300	—
Դուին	»	478	—
Աղթամար	»	931	—
Արգինոս	»	968	—
Անի	»	992	—
Սեւ Լեռ (Կիլիկիա)	»	1105	—
Հռոմեայ (»)	»	1166	—
Սիս (»)	»	1293	—
Վաղարշապատ-Եջմիածին	»	1441	—
			1919

* * * Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը՝ հաստատուած 637 թուին՝ Արքեպիսկոպոսութեան տիտղոսով, և 1311ին՝ Պատրիարքութեան տիտղոսին կիրարկումովը, յաջորդաբար ունեցած է մինչեւ 1909 ընդ ամէնը 90ի չափ պատրիարքներ և աթոռակալներ։

Իսկ կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը հաստատուած է 1461ին. Պրուսայի Յովակիմ եպիսկոպոսէն սկսելով, և ունեցած է 108ի չափ պատրիարքներ մինչեւ 1915 թուականը։

17. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ. — Վանքերը Հայոց մէջ եղած են որքան կրօնական պաշտամունքի տաճարներ, նոյնքան՝ և մանա՛ւանդ հանդիսացած են իրր կրթական-գրական վառարաններ։ Երկար դարեր, հայ Գրական Ոսկեղարէն մինչեւ Ի.րդ դարը (400—1900) հայ վանքերը եղած են նոյն իսկ բացառաբար միակ մշակութային դարրնոցներ, ուրկէ (բաց ի նախաքրիստոնէական շրջանի աննման Գողթան Երգերուն անծանօթ հեղինակներէն) եղած են բազմաթիւ նշանաւոր մատենագիրաստուածաբան եկեղեցականներ, քրիստոնէական շրջանի և Ոսկեղարու փառաւոր օրերուն մէջ։

- Ահա վանքերուն ցանկը .—
- Ալաման, Ալէմ (Անի), հիմնուած 637ին
Աղբերիկ [Աբ.] (Սասուն), հիմն. Ա. դարուն
Աղթամար (Վան), հիմն. Ժ.րդ դարուն, հոյտակալ Եկեղեցի
Ամրոդւոյ վանք (Պիթլիս)
Այրիվանք, տե՛ս Գեղարդայ վանք
Անիի 1001 Եկեղեցի-վանքերը
Ապարան (Մոկս), հիմն. Ժ.րդ դարուն
Առաքելոց վանք (Մուշ), հիմն. Գ.րդ դարուն
Ավելիսու վանք (Պիթլիս)
Արգինս (Անի)
Արուճ (Այրարատ), հիմն. 671ին
Բագնայր (Անի), հիմն. 1010ին, Դողլիձա
Բջնի (Այրարատ), հիմն. 1031ին
Բարձրահայեց Ս. Աստուածածին (Տիգրանակերտ), Արևին
Գայլեծորոյ վանք (Սիւնիք), հիմն. 1200—1400ին
Գանձասար (Արցախ), հիմն. 1000—1815ին
Գեղարդայ կամ Այրեվանք (Այրարատ), հիմն. 300ին
Գիւմալէթ (Կարս)
Գոմոց Ս. Աստուածածին (Պիթլիս)
Դարոյնք (Պայտպիտ), հիմն. Է.րդ դարուն
Դպրավանք (Շիրակ), հիմն. Ժ.րդ դարուն
Երնջակ (Սիւնիք), Ալինձա
Եջմիածին (Վաղարշապատ, Երեւան), հիմն. 303ին. Իր շրջափակին մէջ՝
երեք վանք. կաթողիկոսանիստ, ճեմարան, տպարան, թանգարան.
տե՛ս Հայ Եկեղեցիի Նուիրապետութիւն՝ համար 16.
- Ս. Թռիչք (Սեբաստիա)
- Խծկոնք (Անի), հիմն. Ժ.Ա.րդ դարուն, Պէշ-Բիլիսէ
Խնդրակատար Աստուածածին (Պիթլիս)
Խորվիրապի Ս. Լուսաւորիչ (Այրարատ)
Խօշավանք (Անի), հիմն. 1038ին
Կապուտիկ (Սեբաստիա)
- [Աբ.] Կարապետ (Մուշ) կամ Իննակնեան վանք, Գլակայ վանք, հիմն.
Գ.րդ դարուն
- Կեչառուայ վանք (Երեւան), հիմն. 1032ին
Հաղարծին (Գանձակ), հիմն. Ժ.Բ.րդ դարուն
Հաղբատ (Գուգարք), հիմն. 968ին
Հառճոյ Ուխտ (Շիրակ), Ժ.Բ.րդ դարուն
Հոռոմոսի Վանք, տես Խօշավանի
Մակարայ վանք (Գանձակ)
Մաղարթայ վանք (Հին Զուղայ), հիմն. Ա. դարուն
Մայրագոմ (Բջնի-Այրարատ)
Մարմ(ար)աշէն (Այրարատ), հիմն. Ժ.րդ դարուն

Մաքենեաց (Գեղարքունիք), հիմն. 852ին, Քըզըլ-Քիշիսէ
 Մեծովբայ վանք (Վան)
 Մեծ-Քար (Կիլիկիա)
 Մրեան (Անի), հիմն. 614ին
 Յովհաննավանք (Երեւան), հիմն. 300ին
 Նարեկ (Վան), հիմն. Ժ.րդ դարուն. ծննդավայր՝ Նարեկացիի
 Նարեկ (Ակն)
 Շամախու (Ս. Ստեփաննոս)
 Շողակաթ (Կարին), հիմն. Ա.րդ դարուն
 Շողակայ (Սիւնիք), Վելի-Աղա, հիմն. Թ.րդ դարուն
 Զաղար Սբ. Նշան (Վան), գերեզման Եղիշէի
 Զանկլը (Կաղզուան)
 Զանկլը (Մուշ), տե՛ս Ս. Կարապետ
 Զրվշշիկ (Ղարաբաղ)
 Սանահին (Գուգարք), հիմն. 968ին
 Սեւանայ վանք (Սիւնիք), հիմն. Դ.րդ և նորոգուած՝ Թ.րդ դարուն
 Սեւերիանոս (Սեբաստիա), ծննդավայր՝ Սեւերիանոս զօրավարին
 Սիս (Կիլիկիա), հիմն. 1186ին. կաթողիկոսանիստ
 Սկեւոայ վանք (Կիլիկիա)
 Սոխերաց վանք (Սեբաստիա), հիմն. 598ին
 Ստաթեւ կամ Տաթեւ (Սիւնիք), հիմն. Թ.րդ դարուն
 Վանավանք (Սյրաբատ), հիմն. 903ին
 Վարագայ վանք (Վան), հիմն. Դ.րդ դարուն և նորոգուած՝ 981ին.
 Ետի-Քիշիսէ. վարժարան, տպարան
 Վարդիկ-Հայր (Սյրաբատ), հիմն. Է.րդ դարուն
 Տաթեւ, տե՛ս Ստաթեւ
 Տէրէ Վանք (Կարին) կամ Աւագ Վանի, Գառնոյ Վանի
 Տէր Յուսկան Որդու վանք (Վան)
 Տիկոս, Տեկոս (Անի), հիմն. Զ.րդ դարուն
 Քաղցրահայեաց Աստուածածին (Բալու)

18. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ. —

Ա. Գ.Ա.Ր	Արտաւազդ Ա., Թագաւոր. թատերագիր
Բ. Գ.Ա.Ր	{ Ուղիւալ կամ Ոլիմպոս, պատմիչ Լարուբնա կամ Ղերուբնա, պատմիչ
Գ. Գ.Ա.Ր	Բարդածան, պատմիչ
Դ. Գ.Ա.Ր	{ Գրիգոր Լուսաւորիչ, Ա. հայրապետ և մատենագիր Ագաթանգեղոս (Agatange), պատմիչ Զենոբ-Դյակ, պատմիչ Փաւստոս-Բիւզանդ, պատմիչ Մեծն Ներսէս Պարթեւ, շինարար կթղկս. և մատենագիր Պարոյր Հայկազն (Պրոերեսիոս), ճարտասան

Ա. ԴԱՐ (Ասկեղար)	Սահակ Պարթեւ	Հայ զիրերու գտիչները և նշա-
	Մեսրոպ Մաշտոց	} նաւոր մատենագիր (403 — 406)
	Եղնիկ Կողբացի, իմաստասէր (փիլիսոփաց)	
	Կորիւն, պատմիչ	
	Դաւիթ Անյաղթ, փիլիսոփայ	
	Եղիշէ, պատմիչ	
	Մովսէս Խորենացի, պատմիչ	
	Մամբրէ Վերծանող, փիլիսոփայ	
	Ղազար Փարակեցի, պատմիչ	
	Գիւտ Կաթողիկոս, մատենագիր	
Զ. ԴԱՐ	Յովհանն Մանդակունի, մատենագիր	
	Պետրոս և Արքանամ Եպիսկոպոսները, մատենագիր	
	Կոմիտաս Կաթողիկոս, մատենագիր	
	Յովհ. Մամիկոնեան, պատմիչ	
Է. ԴԱՐ	Սեբէս Եպիսկոպոս, պատմիչ	
	Մովսէս Կաղանկատուացի, պատմիչ	
	Սնանիա Շիրակացի, գիտնական-մթմթկո.	
	Յովհանն Իմաստասէր Օձնեցի, փիլիսոփայ	
Ը. ԴԱՐ	Ստեփան Սիւնեցի, փիլիսոփայ	
	Ղեւոնդ Երէց, պատմիչ	
	Մաշտոց Կաթողիկոս, պատմիչ	
Թ. ԴԱՐ	Յովհանն » »	
	Թովլմա Արծրունի, »	
	Խոսրով Անձեւացի, մատենագիր	
Ժ. ԴԱՐ	Գրիգոր Նարեկացի, նշանաւոր մատենագիր	
	Ստեփաննոս Ասողիկ, պատմիչ	
	Ուխտանէս, պատմիչ	
	Սնանիա Նարեկացի, փիլիսոփայ	
	Գրիգոր Մագիստրոս, փիլիսոփայ	
Ժ. ԴԱՐ (Արծարի դար)	Արիստակէս Լաստիվերտացի, պատմիչ	
	Յովհ. Սարկաւագ-վարդապետ, քրոնիկագիր	
	Ներսէս Շնորհալի, մատենագիր	
	Ներսէս Լամբրոնացի, մատենագիր-ճարտասան	
	Մատթէս Ուռհայեցի, պատմիչ	
	Մխիթար Գօշ, օրէնսդիր-մատենագիր	
	Մխիթար Հերացի, բժշկապետ-մատենագիր	
	Մմբատ Սպարապետ, պատմիչ	
	Վանական Վարդապետ, »	
	Վարդան Պատմիչ, »	
ԺԴ. ԴԱՐ	Կիրակոս Գանձակեցի, »	
	Յովհանն Երզնկացի (Պլուլ), իմաստասէր-մատենագիր	

ԺԴ. ԴԱՐ { Ստեփաննոս Օրբէլեան, պատմիչ
Հեթում Պատմիչ, »
Միհթար Այրիվանեցի »
Յովհան Որոտնեցի, մատենագիր
Գրիգոր Տաթեւացի »
Խաչատուր Կեչառեցի, ժղվրդկն . բանաստեղծ
Կոստանդին Երզնկացի, » »
Յովհաննէս » » »

ԺԵ. ԴԱՐ { Թովմա Մեծոփեցի, պատմիչ
Առաքել Սիւնեցի, ժ. բանաստեղծ
Առաքել Բաղիշեցի ժ. »
Նահապետ Քուչակ, նշանաւոր սիրերգու բանաստեղծ
Մկրտիչ Նաղաշ, ժ. նշանաւոր բանաստեղծ
Յովհ. Թղկուրանցի, բանաստեղծ
Ամիրտովլաթ Ամասիացի, բժշկապետ-մատենագիր

ԺԶ. ԴԱՐ { Մինաս Թոխաթեցի, առաջին հայ երգիծաբան
Գրիգոր Աղթամարցի, ժ. բանաստեղծ

ԺԷ. ԴԱՐ { Առաքել Դավրիժեցի, պատմիչ
Արրահամ Կրէտացի, »
Զաքարիա Քանաքեռցի, »
Ստեփաննոս Ռոշքեան, »
Նաղաշ Յովիսաթան, ժ. բանաստեղծ
Ասար Սեբաստացի, բժշկապետ-մատենագիր
Բունիաթ Սեբաստացի, բժիշկ-մատենագիր
Գալուստ Ամասիացի, » »

ԺԸ. ԴԱՐ { Միհթար Արքահայր Սեբաստացի, մատենագիր, ուահ-
վիրայ ԺԲ. ՂԴ. Ղարու հայ գրական վերածնուն-
դին, Կիմնագիր «Միհթարեան» Միաբանութեան
Հ. Միքայէլ Զամչեան, պատմիչ
Հ. Ղուկաս Խնձիճեան, մատենագիր
Հ. Մանուէլ Զախշախեան, »
Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան »
Յակոբ Նալեան Պատրիարք »
Գր. Փէշտիմալճեան »
Գէորգ Դպիր »
Պաղտասար Դպիր »
Երեմիա Զէլէսլի Քէօմիւրճեան »
Սայեաթ-Նօվա (Յարութիւն) ժ. բանաստեղծ

Ժ. ԴԱՐ

- Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, մատենագիր
 Հ. Եղիա Թովմանեան, »
 Մեսրոպ Թաղիադեանց, »
 Կարապետ Վրդ. Շահնազարեանց, մատենագիր
 Հ. Արսէն Բագրատունի, մատենագիր-բանաստեղծ
 Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ, » »
 Հ. Մանուէլ Քաջունի, մատենագիր
 Յարութիւն Վրդ. Ալամդարեան, բանաստեղծ
 Յովհան Միքաղա Վանանդեցի — Լանեցի, ժ. բանաստեղծ
 Սրապիոն Հեքիմեան, թատերագիր
 Հ. Գարբիէլ Այվազովսքի, պատմագիր
 Ազրար Աղամ, ժ. բանաստեղծ
 Աշղ Շիրին, ժ. բանաստեղծ

Եւ ուրիշներ . . .

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓՈ. Բ. Ք.

Բ. ՄԱՍ

ԿՈՎԿԱՍՍԱՀԱՅՔ

19. ՎԱՐՉՈՎԱՆԻ. ԲՈՃԱՆՈՒՄԸ. — 1828 և 1829ի (Աղրիանուպոլսոյ և Թուրքմէնչայի) և 1878ի (Պերլինի) դաշնագրերովը՝ ռուսական տիրապետութեան տակ անցած են հայկական ութը նահանգներ՝ ամբողջովին կամ մասամբ, ինչպէս . —

Սիւնիք (Դարալագեազ, Ղափան, Զանկեղուր, Օրդու պատ) :

Արցախ (Խաչէն, Շամշատիլ, Շուշի) :

Փայտակարան (Բագու, Շիրուան, Թալիշ) :

Ուսի (Գանձակ, Ճւանշիր, Ղարաբաղ, Քէպէրլին) :

Գուգարք (Բոռչալու, Զաւախք, Լոռի, Արտահան, Արտանուշ) :

Տայք (Օլթի, Ախլցխա, Արդուխն) :

Այրարատ (Երեւան, Շարուր, Կարս, Ալեքսանդրօպոլ, Կաղզուան,

Սարդարապատ, Սուրմանի) :

Վասպուրական (Նախիջեւան, Ագուլիս, Օրդուպատ) .

Ինչպէս սովորութիւն է՝ ամէն պետութիւն իր գրաւած նոր երկիր-ներուն աշխարհագրական անունները կը փոխէ, և բնիկ անուններուն տեղ կ'սկսին գործածուիլ նոր տեղանուններ։ Այս օրէնքը անխնայ կիրարկուած է Հայաստանի բնիկ աղգային տեղանուններուն հանդէսպ, թէ՛ պարսիկ, թէ՛ թուրք և թէ՛ ռուս տէրութիւններէ (տեսնել հետագայ ցուցակները)։ Այսպէս որ ներկայիս՝ անձանաչելի դարձած են հայերէ շինուած ու բնակուած բազմաթիւ քաղաքներու, գիւղերու և վանքերու անունները։ Թու ենք կարեւորները ռուսական Հայաստանի մէջ . —

20. ՌՈՒՍՈՎԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ . —

Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները	Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները
Արագած . լեռ .	Աղակեազ	Բագնայր . լնք .	Ղողինա
Արայի լեռ . >	Գառնը-եարըզ	Գաբեղենք . գւռ .	Կաղզուան, Կէւան
Արմաւիր . քղք .	Սարտարապատ Բ .	Գագ .	Կեօֆ-սաղ
Արշարունիք . գւռ .	Սհարլու Բ .	Գանձակ . գւռ .	Կենակ, Էլիզապէրօ-
Արդուին . քղք .	Լիլանիս, Լաղիստան	Գեղամայ լիճ .	Կեօֆէկ-կօլ [պօլ
Արուճ . գւռ .	Թալիշ	Գողթն . գւռ .	Օրսուպատ
Արցախ . նհնդ .	Ղարապաղ	Երնջակ . բերդ	Ալբնա-խէկսի
Բագարան . քղք .	Բայրու	Երուանդաշատ քղք .	Սահարու երկիր Բ .

Խաղաղիք.	գւռ.	Լազիստան, Արդուին	Շերակ.	գւռ.	Շերեկէլ
Կարբի.	>	Պասար, Բասար P.	Շերուան.	>	Բայու
Կանգարք.	>	Բամպակի, Աղեմանդ-	Ուխտեաց-եթկիր		Օլրի
Կումրի	քղք.	Աշեմանդրոցոլ [րալ]	Պարտիզաց վոր		Օլրի
Կղարջք.	գւռ.	Կղարճերի, Արտանոյշ	Զաւախք.	գւռ.	Զըլտըր
Կապան.	>	Ղաղան	Զուղա.	քղք.	Ճուղիա P.
Կող.	>	Կոօկի, Պողաչու	Մեւանայ լիճ		Կոօկէ-կօլ
Կողբ.	գիւղ	Կուլի, Քուլի	Վանանդ.	գւռ.	Սողանլու (Կարս)
Կողթ.	գւռ.	Շամշահիլ P.	Վայոց ձոր		Դարալագեազ
Կոտայք.	>	Մահարափու, Զան-	Վարաժնունիք.գւռ.		Դարաշիչակ
		գիւղասար P.	Տայք.	գւռ.	Օլրի
Հաբանդ.	գւռ.	Զանգեզօր P.	Տամբուր.	>	Արդուին, Լազիստան
Հրազդան.	գետ	Զենգի-ջալ P.	Տաշիրք.	>	Լոնի
Ճակատք.	գւռ.	Միւրուկի	Տաւուշ.	բերդ.	Թաւուս-Ժալի P.
Ճառաբերդ.		Չըլաբերդ	Օրկով.	լեռ.	Օրկօֆ

Եւ չմոռնանք որ, բնիկ հայ-ազգային անունները՝ տեղագրական ստուգաբանութեանը համաձայն իրենց որոշ նշանակութիւններն ունին, մինչդեռ փոխուածները՝ յաճախ բռնազրօսիկ տիսմար նմանաձայնութեամբ (ονοματορέε) շրջումներ են բնիկ կոչումներուն:

Տեսնել նաև Թուրքահայ ու Պարսկահայ բաժինները :

21. ԿՈՎԱՍՍԱՀԱՅՈՑ ԹԻՒՔ.— Ուուսական վարչային բաժանումներովը՝ ընդ ամէն 10 նահանգներէ բաղկացած և 473,000 քառ. քիլոմէթր տարածութիւն ունեցող Անդրկովկասի այլազան բնակչութեան թիւը 1897ին՝ 9,290,000 էր [«Լոյս» Տարեցոյց 1904, քաղուած՝ ոուսական երկու պաշտօնական հրատարակութիւններէ]: Ասոնցմէ Հայոց թիւը կ'հաշուուի 1,128,973, ըստ հետեւեալ ցուցակին: —

Ա. ՑՈՒՑԱՆ

Տարի	Նահանգ	Ռեակչաց թիւք	Հայոց թիւք	Հայերը %
1897	Երեւանի	829,550	433,682	52.2 %
	Գանձակի	878,185	293,632	33.4 %
	Թիֆլիսի	1,054,250	221,033	21 %
	Կարսի	290,645	72,967	25.1 %
	Բագուի	826,806	50,550	06.1 %
	Քութայիսի	1,057,243	21,107	01.9 %
	Դաղլըստանի	571,381	941	00.2 %
	Մեւ. ծովեան	57,478	6,226	10.8 %
	Հիւս. Կովկասի	3,725,543	28,835	02.5 %
Ընդ ամէն		9,291,081	1,128,973	12.1 %

Այս վիճակագրութեան վրայ աւելցնելու ենք երկու նոր թիւեր, Ա.՝ 1912էն մինչեւ 1915ի սկիզբը՝ Անդրկովկասի Հայոց եռամեայ աճութը, միջին հաշտով 250,000 անձ. և Բ.՝ 1915ին Վասպուրականի և Կարնոյ Հայոց գաղթումովը գոյացած յաւելումը՝ դիցուք 400,000 անձ: Այն ատեն կ'ունենանք հետեւեալ թիւը. —

Ե. ՅՈՒՆԱԿ. — Անդրկովկասի Հայոց աճումն ու թիւը. —

Տարի	ՊԵՏՏԻՆ.՝ Հայոց թիւը	Ա. ճած	Ներկայ թիւը
1860	540,000	—	—
1887	870,000	—	—
1897	1,128,973	588,973 անձ	—
1907	1,312,584	183,611 »	—
1912	1,636,486 + {	323,902 »	1,636,486 հայ
1915	—	աճած. 250,000 »	{ = +650,000
1915	—	գղթ. 400,000 »	
1919	—	—	2,286,486 հայ

Ուրեմն ներկայ տարւան (1919) մէջ՝ Անդրկովկասի Հայոց մօտաւոր թիւն է 2,280,000, որուն վրայ աւելցնելով Ռուսաստանի միւս վայրերու մէջ ցրուած Հայոց թիւը, միջին հաշտով 250,000 - 300,000, այն ատեն համայն Ռուսիոյ մէջ գանուող Հայոց թիւը Կ'ըլլայ Երկուբակս միլիոնէն ոչ պակաս, նոյն իսկ Երեք միլիոնի մօտիկ: [Նոյնի և Օրցոյ. 1887]:

Զ. ԿՈՎԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ. — Հայ աղքային Լուսաւորչական եկեղեցու աղատ նուիրապետութեան օրէնքներուն համաձայն, ժողովրդի ընդհանուր քուէներովը ընտրուած Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը կը նստի Ս. Էջմիածին (Վաղարշապատ) և կ'հովուէ բովանդակ Հայ Աղջը, աշխարհի ո՛ր կողմն ալ ցրուած րլուս: Իր գերազոյն իրաւասութեան տակն են Սիսի (Կիլիկիա) և Աղթամարի (Վան) կոմիողիկոսութիւնները, և Երուսաղէմի ու Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնները, ինչպէս նաև Պարսկա-Հնդկաստանի, Երոպայի, Եղիպտոսի և Ամերիկայի Հայոց հոգեւոր շրջուն հովիւնները: (Տեսնել Մայր-Աթոռի Կաթողիկոսներու ցանկը՝ համար 16):

Կովկասահայոց հոգեւոր վարչութիւնը բաժնուած է հետեւեալ թեմակալ Առաջնորդութեանց և Փոխանորդութեանց. [«Լոյս» 1904. «Ընդդարձակ Օրացոյց» 1909, Օրացոյց 1887]:

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ-ԱԹՈՌ. Հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց, հիմն. 301ին Ս. Գր. Լուսաւորչէն:

Ա. Երեւանի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն

թեմ 500

1. — Ալեքսանդրոսովի Առաջնորդկն .-Փոխանորդութիւն.

2. — Տաթեւի » »

3. — Կարսի » »

4. — Հին-Նախիջնանի » »

Բ. Վեաստանի եւ Խմերէրի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն. **թեմ** 305

- 1.—Թիֆլիսի Առաջնորդկն .-Փոխանորդթն .
- 2.—Գօրիի » »
- 3.—Ալյցիսայի » »
- 4.—Գանձակի » »

Գ. Ղարաբաղի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն. **թեմ** 135

- 1.—Շուշիի Առաջնորդկն .-Փոխանորդթն .
- 2.—Նուխիի » »

Դ. Շամախիի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն. **թեմ** 45

- 1.—Շամախիի Առաջնորդութիւն
- 2.—Բագուի Գործակալութիւն

Ե. Ասրախանի Առաջնորդքն. (Աստրախան և Ղղլար) **թեմ** 18

Զ. Բեսարաբիայի Առաջնորդքն. (Բեսարաբիա, Նոր-Նախիջևան, Պետերովրդ, Մոսկվա)

թեմ 25

Է. Ասրականի Առաջնորդքն. (Ասրական, Ալմաստ, Համադան) **թեմ** 47

Ը. Պարսկահնդկաստանի Առաջնորդքն. (Սպահան, Թէհրան, Կողկաթա, Մատրաս, Պոմպէյ, Պաթաւիա, Ռանկուն, Սինկափուր, Մանտալէ ելն.) **թեմ** 16

Համագումար՝ թեմ 1091

(Կովկասի հայ-կաթոլիկները, Սարաթովի կաթոլիկ եպիսկոպոսին իրաւասութեան տակ, ունին հոգեւոր վիճակներ՝ Կովկասի և Անդրկովկասի հայաշատ կեղրոններու մէջ, Արդուին, Ախլցիսա, Թիֆլիս ևն . . .)

Հայ-Բողոքականները, Մոսկուայի Աւետարանական ժողովին (կոնսիստորիակի) իրաւասութեան տակ են, և ունին նոյնպէս ժողովարաններ կովկասի և Անդրկովկասի կարգ մը քաղաքներու մէջ :)

Հայ եկեղեցական ինքնօրէն և ընդարձակ վարչութիւնը՝ իր թեմերուն մէջ ունի եկեղեցա-ազգապատկան հարուստ հողեր, կալուածներ, վանքեր, եկեղեցիներ (ինչպէս՝ Էջմիածնի՝ հիմնեծ. 303ին, Սեւանայ՝ հիմն. Դրդ գարուն, Տաթևի՝ հիմն. 895ին, Հաղբատի և Սամահնի՝ հիմն. 968ին, ելն. Նշանաւոր վանքերը), և Հոգեւոր Թեմական-Դպրանոցներ (ինչպէս՝ Էջմիածնի Գեղրգեան՝ հիմն.՝ 1874ին, և Թիֆլիզի Ներսիսեան՝ հիմն. 1824ին ելն. Ճեմարանները) :

Այդ կալուածներուն եկամուտներովը և ժողովրդի նուէրներովը կ'անտեսուին եկեղեցական ու կրթական պէտքերը ըստ հետեւեալ ցուցակներուն . . .

Զ. ՑՈՒՑԱՆ. — Եկեղեցական ՏՆՏԵՍՈՒՄԸ. [«Լոյս» 1908. Էջ 178—180. պաշտօնական]. —

Տարի	Թեմ	Խղճկն.	Վ.աճն	Եկեղեցի	Դրամագլուխ Բուրլի
1907	Երեւանի	788	47	643	243,830
	Վրաստան-Ի. Ա. Է. թի	399	14	356	287,105
	Ղարաբաղի	281	13	208	45,664
	Շամախիի	49	2	38	101,388
		*1,517	*76	*1,245	*677,987
	Աստրախանի	104	—	39	504,456
	Բեսարարիոյ, Ն.-Նխջ.	99	3	43	350,990
		*203	*3	*82	*851,446
	Վերէն	1,517	76	1,245	677,987
	Համագումարը	1720	79	1327	1,529,433

Է. ՑՈՒՑԱՆ. — Հայ Եկեղեցական-վանական կալուածները՝ Կովկասի մէջ կ'ներկայացնեն հետեւեալ համեմատութիւնները՝ տարածութեան և հասոյթի կողմէ. [«Լոյս» 1908. Էջ 200—202. պաշտօնական]. —

Տարի	Թեմ	Եկեղացկն. Խողի տարածութիւն	Զուտ հասոյք՝ տրկն.
1907	Էջմծ.ի Մայր-Աթոռի	45,000 Դեսիադին	48,000 Բուրլի
	» » »	— Անշժ. կալ.	50,301 »
	Շամախիի	79 Դեսիադին	1,810 »
	Ղարաբաղի	58,698 » (*)	2,992 »
	Երեւանի	32,440 »	16,484 »
	Վրաստանի-Ի. Ա. Է. թի	12,250 »	3,080 »
		*148,467 Դեսիադին	*122,667 Բուրլի
	Բեսարարիոյ, Ն.-Նխջ.	4,418 Դեսիադին	13,020 Բուրլի
	Աստրախանի	60 »	150 »
		*4,478 Դեսիադին	*13,170 Բուրլի
		148,467 »	122,667 »
	Համագումարը	152,945 Դեսիադին	135,837 Բուրլի

Այս Եկեղեցական կալուածներն ու հողերը կամ Եկեղեցի-վանքերուն սեփականութիւնն են, կամ մասնաւոր կտակներով անոնց յատկացուած գոյք են. [«Կովկասեան Վէրքեր» Ակնունի՝ 50]: Յատկապէս Ախալցխայի Հայ Լուսաւորչական Ս. Փրկիչ Եկեղեցու սեփականութիւնն են 19,000 դէսիադին տարածութեամբ հողեր՝ Թիֆլիսի և Ախլքալաքի

(*) Մէկ Դէսիադին՝ = 96 մէթր:

գաւառին մէջ [Անդ՝ 53]: Կարսի, Բաթումի և Ալեքսանդրապոլի հայա-
պատկան եկեղեցական հողերուն տարածութիւնը կ'հաշւը է մօտ 30,000
դէսիադին:

Տեսնել նաև Հայաստանի վանքերը՝ համար 17:

23. ԿՈՎԱՍԱՀԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ. — Երկրի մ'ազգաբնա-
կութեան թիւը չէ որ դեր կ'խաղայ՝ այլ որա՛կը: Ասիկա ճիշտ է մանա-
ւանդ Անդրկովկասի ժողովուրդներուն համար, ուր՝ չնայելով թէ ընդ-
հանուր բնակչութեան $\frac{1}{10}$ ը կը կազմեն Հայերը, բայց մշակութապէս
ամէնէն բարձր տեղը կ'գրաւեն՝ թէ՛ դպրոցներու, թէ՛ մամուլի և
գրականութեան, թէ՛ բարեգործական ընկերութիւններու, թէ՛ թատ-
րոնի կողմէ:

Հակառակ այն խստութիւններուն որ ուսու կառավարութիւնն ի
գործ դրաւ 1897ին, և հրամայեց փակել 320 հայ վարժարաններ, անոնք
հաստատուած ըլլալով մասնաւոր կտակներով, և եկեղեցական-ծխական
միջոցներով մատակարարուելով՝ կ'ներկայացնեն ամրող Անդրկովկասի
10 նահանգներուն մէջ՝ (6) վեց թեմական Դպրանոց (Séminaire) և
աւելի քան 100 ուսումնարաննական-նախակրթական դպրոցներ, ծխա-
կան կամ մասնաւոր, ինչպէս. —

**Ը. ՑՈՒՑԱԿ. — ԿՈՎԿԱՍԻ հայ վարժարաններուն և անոնց ուսանողութեան
ուսուցչութեան վիճակագրութիւնը. —**

Տարի	Թեմ	Հայ դպրոցներուն թիւը	Ուսանող եւ ուսուցիչ	Տարեկան եկամուտը
1889	Թիֆլիզի Երեւանի Ղարաբաղի Շամախիի Աստրախանի Ամրողի	44 30 17 14 18 123	{ 11,359 ուսնդ. 482 ուսց.	{ 212,554 րրւ.

Թ. ՑՈՒՑԱԿ. — ԿՈՎԿԱՍԻ 6 թեմական Դպրանոցները.

Տարի վճկր.	Թեմական Դպրանոցը	Հիմնուած քուական	Ուսանող	Ուսց.	Դրդրելի զիրժե- ռուն թիւը	Դիւսնկ րուն
1902	Թիֆլ. և «Ներսիսեան»	1824ին	620	24	4745	75228
1908	Թիֆլ. և «Թմկն. Դպրան»	597	միշն	608		
1908	Երև. և «Թմկն. Դպրան»	1837ին	—	460	20
1902	Էջմիածնի «Գէորգեան»	1874ին	—	251	15 (?)	2500
1902	Էռշտեդի «Դպր. Արքիւս»	1879ին	—	584	18 (?)	30000
1908	Նոր-Նախիջեւանի	1879ին	—	289	17
....	Աստրախ. կամ Շմիւ. և	1860ին	—

Ճ. ՅՈՒՅԱՆ. — Կովկասի ընդհանուր դպրոցներուն մէջ՝ հայ ուսանողները կ'ներկայացնեն հետեւեալ համեմատութիւնը («Լոյս» 1904, պշտիկն.)

Տարի	Միջնակարգ դպրոցներու մէջ	Նախակրարաններու մէջ	Մասնաւոր կամ Տարր. դպրոցաց մէջ
1903	Հայերը՝ *5,983 կմ. 24 ^{1/4} %	*4,521 կմ. 25.5%	*26,020 կմ 16.6%
	Ռուս՝ 11,412 » 46.6 %	6,289 » 35.5%	82,098 » 52.4%
	Վրացի՝ 3,464 » 14.2 %	4,386 » 24.8%	29,140 » 18.6%
	Ուրիշներ՝ 3,611 » 14.7 %	2,526 » 14.2%	19,699 » 12.4%
Ամբողջ Հայ	24,470 — 100 %	17,722 — 100%	156,957 — 100%

24. ԿՈՎԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵՒՆԸ, ՄԱՄՈՒԼԸ ԵԽԸ.
(Տպարանները, Գրադարանները, Բնկերութիւնները, Թատրոնները, Արհեստն ու Կանառականութիւնները). —

Ժ.Թ.ՐԴ Դարու վերջին քառորդին, ոռոսական տիրապետութեան համեմատաբար ազատ պայմաններուն մէջ՝ Անդրկովկասի և ընդհանրապէս Ռուսաստանի Հայութիւնը, տնտեսապէս ու կրթապէս բարգաւաճելով, ունեցաւ նաև իր ուրոյն Գրականութիւնը։ Խումբ մը լուսաւորեալ երեսասարդներ, Խաչատուր Աբովեան, Ստեփաննոս Նազարեան, Միք. Նալբանդեան, Ռաֆայէլ Պատկանեան (Գամառ-Քաթիպա) և Սմբատ Շահազիզ, առաջնորդն ու զեկավարը դարձան Ռուսահայ Աշխարհաբարին։

Քաղաքական և քաղաքակրթական նպաստաւոր պայմաններու մէջ — յիսուն տարւան համեմատաբար կարծ շրջանի մ'ընթացքին — ոռոսական Հայաստանի հայ գրականութիւնը մեծ թոփչ առաւ, և գրական վառարաններ հանդիսացան Պետրուրգ, Մոսկուս, Թիֆլիս, Շուշի, Ալեքսանդրապոլ, Էջմիածին, Բագու ևն., ու տուին հետեւեալ գրական կարեւոր դէմքեր, — բանաստեղծ, վիպասան, պատմագիր, բանասէր, աղջագիր, օրագրող-հրապարակագիր, թատերագիր, հասարակական գործիչ ևն. —

Ա. Գ Ր Ա. Գ Է Տ Ն Ե Ր Ը

- Աբգար Յովհաննեսեանց (184. —) հրապարակագիր
Ալեքսանդր Երիցեան (1842—1902) պատմաբան, հրապարակագիր
Ալեքսանդր Քալանքար (1855—1918) հրապարակագիր, գործիչ
Ալեքսանդր Ծատուրեան (1870—1918) բանաստեղծ
Ակնունի [Խչտր. Մակումեան] (187. — 1915) հասարակական գործիչ,
գրագէտ, հրապարակագիր
Ազրու-Զիւանի [Լեռնեանց] (185. —) ժողովրդային բնստ., հազներգու
Արտպետ [Մարգիս Մբհյեան.] (1850) վիպասան
Աւետիք Ահարոնեան (1866) վիպասան, թատերագիր, գործիչ
Աւետիք Արախսանեան (1857—1912) հրապարակագիր
Աւետիք Խահիակեան (1875) բանաստեղծ
Գաբրիէլ Պատկանեան (1802—1889) բանաստեղծ

Գաբրիէլ Սունդուկեանց (1825 – 1912) *թատէրագիր*
Գալուս Տէր Մկրտչեան (186.) *բանասէր*
Գարեգին Վ. Րդ. Յովսէփեան (186.) *բանասէր*
Գարեգին Լեւոնեան (187.) *հրապարակագիր*
Գիւտ Քինյ. Աղանեանց (185.) *բանասէր*
Գրիգոր Արծրունի (1845 – 1892) *հրապարակագիր, գործիչ-զեկուլար*
Փրօֆ. Գրիգոր Խալաքեանց (1847 – 1902) *բանասէր, պատմ., մանգր.*
Դերենիկ Տէմիրեան (188.) *բանաստեղծ*
Երուանդ Լալայեան (186.) *աղգագիր*
Փրօֆ. Թորոս Թորոմանեան (186.) *ճարտարագէտ*
Լեւոն Մանուկելեան (1864) *բանաստեղծ*
Լեւոն Սեղբոսեան [Շանը] (1869) *բանաստեղծ*
Լիօ, Առաքել Բաբախանեան (1860) *պատմագիր, վիպասան*
Խաչատուր Աբովեան (1804 – 1848) *վիպասան-բանաստեղծ, (հիմնադիր՝ Արեւելահայ Աշխարհաբարին)*
Խորեն Եպսկան (1840 – 1900) *բանասէր*
Կոմիտաս Վարդապէտ (1869) *երաժիշտ-երգահան*
Կ. Կոստանեանց (185.) *բանասէր*
Համբարձում Առաքելեան (186. – 1918) *հրապարակագիր, գործիչ*
Հրաչեայ Անառեան (187.) *լեզուագէտ, բանաստեղծ*
Ղազարոս Աղայեան (1840 – 1912) *բանաստեղծ, վիպասան*
Մանուկ Աբեղեան (186.) *աղջագիր, բանաստեղծ*
Միք. Յովհաննեսեան Նար-Դոս, վիպասան, *հրապարակագիր*
Միք. Նալբանդեան (1830 – 1867) *հրապարակագիր, բանաստեղծ, Արեւելահայ Աշխարհաբարին ռահվիրաններէն մէկը*
Միք. Վարանդեան (186.) *հասարակական գործիչ, հրապարակագիր*
Մկրտիչ Էմին (1815 – 1890) *բանաստեղծ, պատմագէտ*
Մուրացան [Դր. Տ. Յովհաննէսեան] (1854 – 1908) *թարգր., վիպասան*
Յակոբ Յակոբեան (1869) *բանաստեղծ*
Յովին. Թումանեան (1869) *բանաստեղծ*
Յովին. Յովհաննիսեան (1864) *բանաստեղծ*
Շիրվանզադէ [Ալեքս. Մոլլ.+] (1857) *թատերագիր, վիպասան*
Տէն. Շուշանիկ Կուրդինեան (1876). *բանաստեղծ*
Պերճ Պոօւեան (1837 – 1907) *վիպագիր*
Ռափայէլ Պատկանեան [Գամառ-Քաթիպա] (1830 – 1892) *բանաստեղծ*
Սմբատ Շահազիզ (1840 – 1907) *բանաստեղծ*
Սապահգիլեան (186.) *հասարակական գործիչ, հրապարակագիր*
Ստեփանոս Նազարեանց (1810 – 1879) *հրապարակագիր (Ռուսահայ Աշխարհաբարին հիմնադիրներէն մէկը)*
Ստեփանոս Մալխասեանց (186.) *բանասէր*
Ստեփանոս Պալասանեան (1837 – 1889) *պատմագիր*
Վահան Միրագեան (187.) *բանաստեղծ*
Վահան Տէրեան (188.) *բանաստեղծ*

Վրանես Փափազեան (1866) վիպասան, թատերադիր
 Բաֆթի [Յկը . Մէլիք-Յակոբեան] (1835—1888) վիպադիր (Ոռոսահայ
 Աշխարհաբարին յղկիչներէն մէկը)
 Գերովիք Պատկանեան (1833—1889) բանաստեղծ
 Եւ բազմաթիւ ուրիշներ :
 Հայ պետական անձերն ու արուեստագէտները՝ տես Ե . ՄԱՍ
 համար 46 և 47 :

Բ. ՄԱՍՈՒԼԸ . — Մամուլն ալ այս դրագէտներուն և իրենց գործակիցներուն ջանքերովը մեծ թոփչ առած է կովկասի Հայոց մէջ : 1846ին հրատարակուած ըլլալով «Կովկաս» անունով անդրանիկ ոռոսահայ շաբաթաթաթերթը, իրեն հետեւ եցան ու բիշներ : Ահա անոնց ցանկը այբենական կարգով . —

Ազգագրական Հանդէս (Թիֆլ. 1896)	
Ալիք (Թիֆլիզ 1906)	
Աղրիւր-Տարազ (Թիֆլիզ 1873)	
Անկախ Մամուլ (Թիֆլիզ 1907)	
Աշխատանք (Թիֆլիզ 1906)	
Առողջապահիկ թերթ (Թիֆլիզ)	
Ապագայ (Թիֆլիզ 1907)	
Արարատ (Թիֆլիզ 1850)	
Արարատ (Էջմիածին 1867)	
Արաքս (Պետերբուրգ 1887—1898)	
Արձագանք (Թիֆլիզ 1882 - 1898)	
Արօր (Թիֆլիզ 1907)	
Բանքեր (Պետերբուրգ 1903)	
Գեղարուեստ (Թիֆլիզ 1908)	
Դիւզատնանս (Թիֆլիզ 1907)	
Դրականութիւն և կեանք (Թիֆլ. 1909)	
Երկիր (Թիֆլիզ 1907)	
Զանգ (Թիֆլիզ 1907)	
Թատրոն (Թիֆլիզ 1893)	
Ժայռ (Թիֆլիզ 1906)	
Ժամանակ (Թիֆլիզ 1907)	
Լումայ (Թիֆլիզ —)	
Խաղաբալա (Թիֆլիզ —)	
Խարիսխ (Թիֆլիզ 1907)	
Կայծ (Թիֆլիզ 1907)	
Կովկասի Առաւօտ (Թիֆլիզ 1906)	
ԿՈՎԿԱՍ [անդրանիկ ոռոսահայ շաբաթաթերթ] (Թիֆլիզ 1846)	
Կոռունկ Հայոց Աշխահ.ի (Թիֆլ. 1860—64)	

Հայկական Աշխարհ (Թիֆլիզ 1866)	
Հայկական Աշխարհ (Շուշի 1870)	
Հասկեր (Թիֆլիզ 1905)	
Հովիւ (Թիֆլիզ —)	
Հորիզոն (Թիֆլիզ 1906)	
Հիւսիսափալ (Մոսկվա 1858)	
Ճռաքաղ (1859)	
Մասեաց Աղաւնի (Թիֆլիզ 1855)	
Մեղու (Թիֆլիզ 1857)	
Մեղու Հայաստանի (Թիֆլ. 1858)	
Մշակ (Թիֆլիզ 1872)	
Մուրճ (Թիֆլիզ 1889—1907)	
Ցառաջ (Թիֆլիզ 1906)	
Ցոյս (Թիֆլիզ 1906)	
Ցուշարար (Թիֆլիզ 1907)	
Նոր Դար (Թիֆլիզ 1884)	
Նոր Կեանք (Նոր Նախիջեւան 1890)	
Նոր Դպրոց (Թիֆլիզ 1911)	
Նոր Խօսք (Թիֆլիզ 1907)	
Շաւիլ (Թիֆլիզ 1906)	
Պայքար (Թիֆլիզ 1907)	
Վատակ (Թիֆլիզ 1907)	
Տարազ (Թիֆլիզ 1889)	
Փայլակ (Թիֆլիզ 1907)	
Փարոս Հայաստանի (Մոսկվա 1879)	
Փարոս (Պաքու 1910)	
Փորճ (Թիֆլիս 1875)	

Եւն . ևն . ևն .

Գ. ՏՊԱՐԱՆՆԵՐԸ. — Մամուլի գործունէութեանն օգնած են բնականաբար Տպարանները, որք հիմնուած են Ռուսահայոց իրենց սեփական միջոցներովը՝ Կովկասի կարեւոր կեղրոններուն մէջ. ինչպէս Էջմիածին (1765ին), Երեւան, Թիֆլիզ, Շուշի, Կարս, Ալեքսանդրօպոլ, Բագու, Շամախի, Գանձակ, Ռոստով, Նոր Նախիջևան, Աստրախան, Թէոդոսիա, Մոսկովա, Պետերբուրգ ևն . , ևն . :

Դ. ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԸ. — Համբնթացաբար Մամուլին արտադրութեանցը՝ բոցուած են Գրադարան-Ընթերցարաններ՝ գրէթէ բոլոր հայարնակ քաղաքներու մէջ : Ախալքալաքի պէս փոքրիկ քաղաքի մը Հայոց գրադարանը 1,500 օրինակ գիրք կ'հաշուէ : Ամէնէն կարեւորներէն են Էջմիածնի, Թիֆլիզի Հայոց Բարեգործական Ընկերի, Մոսկովայի Լազարեան ձեմարտնի ճոխ մատենադարանները : Անհատական հարուստ հայ մատենադարաններ չառ ու չառ են թէ' Կովկասի մէջ, թէ' այլուր :

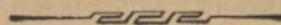
Ե. ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԵՒ ԱՅԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Կովկասի Հայութիւնն ունեցած է և ունի բազմաթիւ գիտական, կրթական, գրական և բարեգործական ընկերութիւններ, ինչպէս . —

«Բագուի Հայոց Մարդասիրական Ընկ.»	հիմնուած 1863ին .
«Թիֆլիզի Հայոց Հրատարակչական Ընկ.»	» 1881ին .
«Հայուհեաց Բարեգործկն . Ընկ.»	Թիֆլիս » 1881ին .
«Կովկասիան Հայոց Բարեգործկն . Ընկ.»	» » 1881ին, որը
20է աւելի մասնաճիրեր ունի Անդրկովկասի գանազան հայարնակ կեղրոններու մէջ :	
«Հայոց Ազգագրական Ընկ.» Թիֆլիս	հիմնուած 1900ին .
«Գիւղատնտեսական Ընկ.»	» —
«Ուսուցիչ . և Ուսուցչուհիներու Ընկ.» Թիֆլիս	» —
Նաև Հնչակեան Կուսակցութիւն (1888ին) և Հայ. Յեղ. Դաշնակցութիւն (1890ին) :	

Ամբողջ Ռուսիոյ Հայերը՝ ունին նաև Յ Անկեղանոց :

Զ. ԹԱՏԵՐՈՆԸ. — Թատերական գործը մեծ զարկ ստացած է Կովկասի Հայոց մէջ : Մասնաւոր ու պետական թատրոններու մէջ հայերէն լեզուով և հայ կեանքէ բնօւնիք իսպահուելէ զատ՝ գրեթէ ամէն հայ դըպոց ունի իր տարեկան ներկայացումները՝ դպրոցի օգտին : Հայ նշանաւոր դերասան և դերասանուհիներ իսպահած են Կովկասի հայ և օտար բեմերուն վրայ, ինչպէս՝ Արէլեան, Զարիֆեան, Աղամեան, Գալֆայեան, Ալիխանեան, Տէկն. Սիրանոյշ, Տէկն. Դուրեան-Արմէնեան, ևն . ևն . : Կովկասահայ ծանօթ բեմագիրներ եղած են՝ Սունդուկեանց, Շիրվանցատէ . Մուրացան, Ահարոնեան, Մանուէլեան, Փափազեան, Սեղբուան (Շանթ) :

Ե. ԱՐՃԵՍՏՆԵՐՆ ՈՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Կովկասի մէջ, թէ գլխաւոր քաղաքներու և թէ' գիւղաքաղաքներու մէջ, Արևեստները (ոսկերչութիւն, երկաթագործութիւն, կահագործութիւն, դերձակութիւն, կօշկակարութիւն, հիւսնութիւն, ջուլհակութիւն ևն . ևն .) ինչպէս նաև վաճառականութիւնը (խանութպանութիւն, միջնորդութիւն, առեւտրական ընդարձակ գործեր, գրամատան գործառնութիւններ) մեծ մասամբ Հայոց ձեռքն են :

Գ. ՍԱՍ

ԹՈՒՐՔԱՆԱՅՔ

25. ՎԱՐՉՈՒԱՆ ԲՈՒԺԱՆԴՈՒՄ. — 1400 թուականէն սկսեալ, և 1828-29ի ու 1878ի դաշնագրերովը օսմանեան տիրապետութեան տակ անցած են հայկական նահանգներէն հետեւեաները՝ մասամբ կամ ամբողջովին, և բաժնուած են վեց նահանգներու կամ կուսակալութիւններու, Կիլիկիայէն զատ, ինչպէս. —

Բարձր Հայք (Քէմախ, Էրդինճան, Մամախաթուն, Գուրուչայ, Ռաֆանիէ, Շէյրան, Օվաճրդ, Լէզքի, Տէրջան, Բայրուրդ, Զօրմէլի, Մաստ, Էրզրում, Օվա) :

Ջորորդ Հայք (Քզի, Ճապաղուր, Կինձ, Զիկտէ, Արշնի, Բալու, Հայնի, Հազրոյ, Լճէ, Խուլփ, Մուֆարղին, Զէկածագ, Խողաթ, Խարբուդ, Զնքուշ, Զերմիկ, Ակլ) :

Աղձնիք (Խարզան, Զուգան, Բշէրի, Թնառուան, Տիարպէքիր՝ արեւելեան, Տատիկ, Կիւզէլտէրէ, Կեցան, Ազերդ, Մօտկան, Պիթլիս, Մասուն) :

Տուրուբերան (Խոյթ, Բռնաշէն, Շատախ՝ Մուշի, Մասուն՝ գտւառ, Մուշ, Զուքուր, Վարդով, Գոյնուկ, Խնուռ, Թէքման, Շուշար, Կէօքու, Անթափ կամ Թութաք, Պուլանըք՝ վերին, Ախլաթ, Ալճավազ, Կարճկան, Փատուս, Մալազկերտ) :

Մոկք (Մարկերտ, Կարկառ, Խիզան, Նըզար, Պէրվարի, Մոկս, Շիրվան, Շատախ) :

Կորնայք (Նօրտուղ, Պօհտան, Ճղիրէ, Պէթէլչապապ, Զուլամերիկ, Զալ, Տըխուպ, Ճէլօ, Կեսաւառ) :

Պարսկահայք (Շէմաինան, Խումարոյ) :

Վասպուրական (Գաւաչ, Ռստան, Վան, Թիմար, Արճէշ, Մարլու, Զիլան, Բերկրի, Ապաղա, Խօշապ, Նօրտուղ, Համզաչիմէն, Պաշքալէ, Մահմութի) :

Տայք (Թօրթում, Կիսկիմ, Նարիման) :

Այրարաս (Բասեն, Ալաշկերտ, Հասան-Գալէ, Տիատին, Պայազիտ) :

Փոքր Հայքի երեք նահանգները. —

Առաջին Հայք (Կեսարիա) :

Երկրորդ Հայք (Աերաստիա, Եւդոկիա, Եօզզատ: Զօրում, Զիլէ) :

Ա. ՑՈՒՑԱՆ

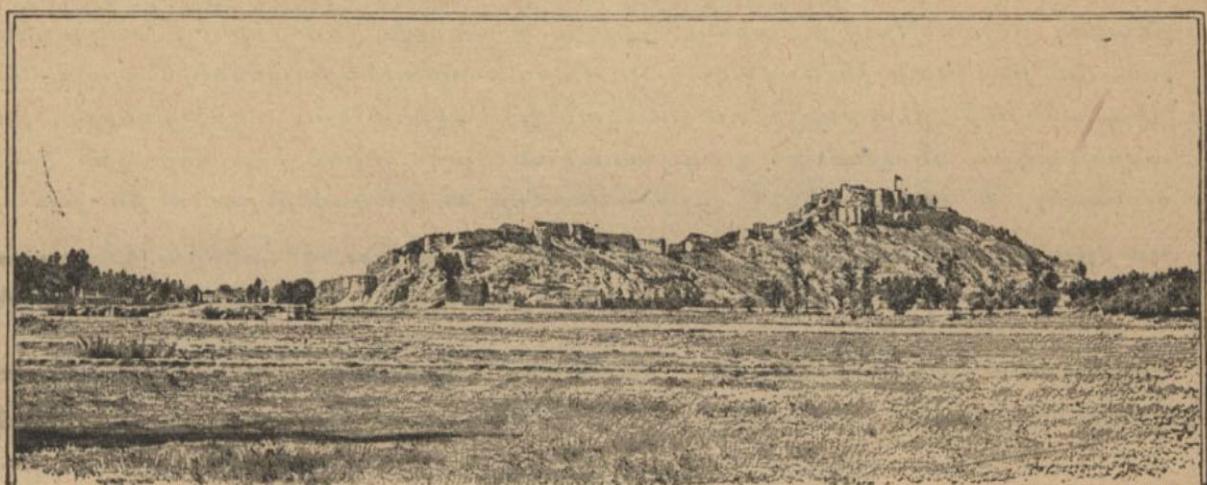
Տարի	Մարդահամարով	Թուրքիոյ Հայոց թիւը	Նմզումը.	Աղքիւրներ
1845	Սուլթան Մէջիսի	Եւրոպկ. Թուրքիոյ մէջ 400,000 Ասիական > > 2,100,000	2,500,000	Սրբն. Պալուն. Լոյս (*)
1854	Ռոբիչնի	Եւրոպկ. Թուրքիոյ մէջ 400,000 Ասիական > > 2,000,000	2,400,000	Լոյս, Ժմնկ.
1872	Օսմ. Կառավարութ.	Եւրոպկ. Թուրքիոյ մէջ 400,000 Ասիական > > 1,900,000	2,300,000	Պալուն.
1878	Պատրիարքարանի	4 նահանգներու (Կըն., Վան, Բոշ., Տէրնկ.) 1,330,000 Մնացած նհնգնը. մէջ 1,130,000	2,460,000	Պալուն, Սրբն. Զիթ.
1878	Պատրիարքարանի	6 նահանգներու մէջ (Տես Է. Յուցակ) 1,630,000 Եւրոպկ. Թուրքիոյ մէջ 200,000 Փոքր-Ասիոյ մէջ 835,000	2,665,000	Ժմնկ., Լոյս, Պալուն.
1294 (1878)	Օսմ. Սաղնամեռով	3 նահանգներու մէջ Կարին, Վան Տիգրանակերտ Մնացած նահանգները 1,380,000	2,710,000	Սրբն., Ասլն.
1882	Պատրիարքարանի	6 նահանգներու մէջ (Տես Է. Յուցակ) 1,830,000 Եւրոպկ. Թուրքիոյ մէջ 210,000 Կիլիկիոյ և Փոքր-Ասիոյ մէջ, միջին թիւ 835,000	2,875,000	Վերջին Լուր
1892	Վիտալ Քինէի (Թերի Վիճակագրով)	6 նահանգներու մէջ (Տըպկ.՝ փոխան Սվապի) 542,402 Փոքր-Ասիա (Սվապն ալ մէջը) 568,682 Սուրիա, Պաղեստին և Միջագետք 69,982 Եւրոպական թուրքիա 1,181,066 200,000	1,381,066	Ժմն. Պալուն. (?) Զիթ.
1894	Լինչի («Արմէնիա»)	Թերի Վիճակագրութիւնով մը	1,058,000	Ժմնկ., Պալուն.
1896	Փրօֆ. Վամպէրի	Թերի Վիճակագրութիւնով մը	1,131,125	Ժմնկ., Լոյս
1912	Պատր. Օքմանեանի	Լուսաւորչականներ 1,766,000 Կաթոլիկներ 85,000 Բողոքականներ 41,500	1,892,500	Ժմնկ., Պալուն.
1913	Պատրիարքարանի և Պողոս Նուարի	6 նահանգներուն մէջ 1,048,000 Կիլիկիա և Փոքր Ասիա 835,000 Եւրոպական թուրքիա 200,000	2,083,000	Ժմնկ., Պալուն.
1913	Լէփսիտուսի	Ասիական թուրքիոյ մէջ 1,800,000 Եւրոպկն. > > 200,000	2,000,000	Ժմնկ. Ասլն.
1915	Պատրիարքարանի	Բնդ. Հանուր թուրքիոյ մէջ	2,500,000	Զիթ.

(*) Սարուխանի «Հայկ. Խնդիր» էջ 426—430. Պիպեռնեանի «Օսմ. Պետքն.» էջ 25—32. Ե. Թօփժեանի «Լոյս» Օքազոյց՝ 1908. «Ժամանակ» օրաթերթ՝ թիւ 1759, Մարտ 1914. Գ. Ասլան «L'Arménie et les Arméniens», 1914, էջ 119 և 122. «Վերջին Լուր» 1919 Յնվը. 7. Զիթունի մեր կողմէ նոյն այլ աղքիւրներէն համախմբուած թիւեր. Մ. Ոհթիջինի «Lettres sur la Turquie, II.» ՎիշԱԼ Քինէի «La Turquie d'Asie», ՓԻՕՖ. ՎԱՍՊԵՐԻՒԻ «Deutsche Rundschau», 1896. Լինջի «Arménia», I. II. »

Ամբողջ աշխարհի վրայ ընդհանուր Հայերու թիւն էր. —	
1854ի Ուրիշինի մարդահամարով՝	4,000,000
1892ին Վիտալ Քինէի և Էլիզէ Ռեքիւի մարդահամարով՝	3,293,779 ?
1912ին Օրմանեան Սրբազանի թեմական մարդահամարով՝	3,654,450 ?
1913ին Գէորգ Ասլանի «Լ'Արտէնի» մարդահամարով՝	3,810,000 ?
1914ին Յ. Մեղմունիի Աշխարհագրութեան մարդահամարով՝	3,661,000 ?
1915-19 «Արձագանգ Փարիզի» թերթին մարդահամարով՝	4,090,000 ?
1919ին, ըստ վերի Յ. Ցուցակին. մերձաւորապէս՝	3,630,000 ?

Այս հաշիւներով, 1915-1919, ընդհանուր պատերազմի ըրջանին, ջարդուած, մեռած, փճացած Հայերու թիւը (5,062,486, նուազ 3,630,000 = 1,432,486) մեկ ու կես միջիննի կր մօտենայ: Իսկ ամբողջ աշխարհի վրայ՝ Հայերը կ'ապրին դեռ Երեք ՈՒ ԿէՍ ՄԻԼԻՌՆէ ԱԼԵԼԻ թիւի մը անժխտելի իրաւունքովը . . . :

Սակայն նկատի առնենք որ Թուրքիոյ մէջ Հայերու մարդահամարը կատարուած է միշտ թերի ու դիտումնաւոր. այսինքն՝ անձի փոխան՝ տունի հաշուով կատարուած մարդահամարներուն մէջ, միջին հաշուով՝ տունը 5 անձ հաշւըւած է. մինչդեռ հայկական բազմածին իրականութեան ծանօթ եղողները գիտեն որ՝ ամէնէն քիչւոր հայ ընտանիքը գոնէ 7—8 անդամէ պակաս եղած չէ Հայաստանի մէջ, իսկ հարիւրին 70—80 ջախջախիչ մեծամասնութիւնը բազկացած է եղեր 9, 15, 20, 30 անդամէ և գիւղական երդին տակ՝ մինչեւ 50, 100 ու 150 անդամներէ: Այսպէս որ, անձի հաշուով կատարուելիք ունէ ճշգրիտ մարդահամար պիտի ապացուցէր թէ ամբողջ աշխարհի վրայ Հայերուն իրական թիւն է ԶՈՐՍՈՒԿէՄԱՆ ՀԻՆԳ ՄԻԼԻՌՆ: Ճշմարտութիւնն աս է:

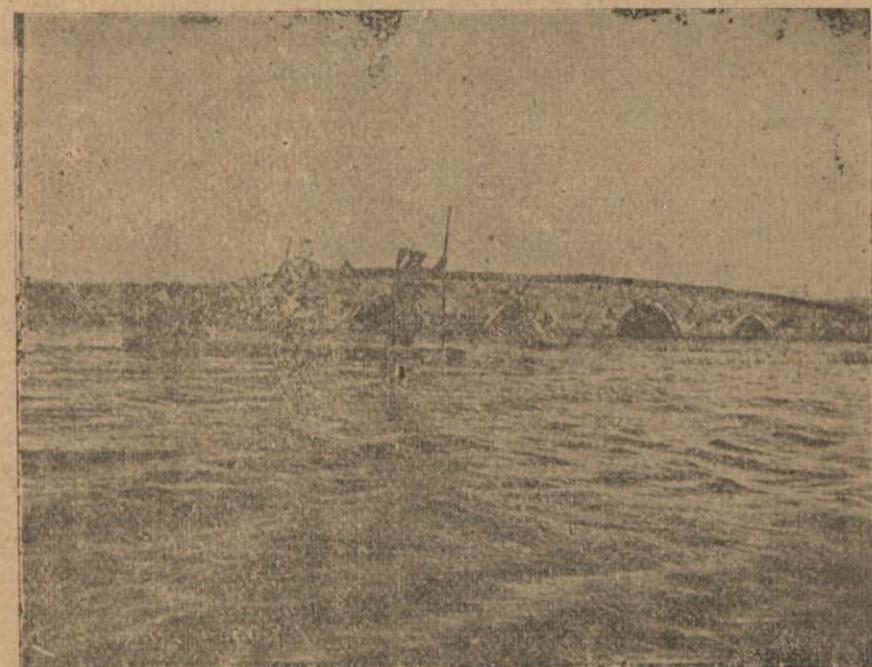

Վանայ բերդը՝ հիւսիս.

28. ԹՈՒՐՔԱՀԱՆ ԵԿԵՂԵՑՄԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ. — Եղմածնի Մայր-Աթոռի բարոյական իրաւասութեան ենթակայ Թուրքիոյ Հայոց եկեղեցական կազմին մէջ կան երկու ուրոյն կաթողիկոսական աթոռներ, Աղթամար և Կիլիկիա: Նաև երկու Պատրիարքութիւններ, երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ:

Կաթողիկոսական ու Պատրիարքական այս Աթոռներն ունին հետեւեալ առաջնորդական վիճակներն ու եկեղեցի-վանքերը. —

Ամփոխելով թուրքահայ եկեղեցական թեմերուն հաշիւը՝ կ'ունեանք . —		
Ա. Աղթամարի Կաթողիկոսութեան մէջ	358	թեմ
Բ. Կիլիկիոյ	234	»
Գ. Երուսաղէմի Պատրիարքութեան մէջ	25	»
Դ. Պոլսոյ	1522	»
Հնդ ամէնը	2139	»
Ամերիկայի ու Եւրոպայի Հայոց եկեղեցիները	20	»
Էջմիածնի Մայր-Աթոռի թեմերը (տես համար 22)	1091	»
Ամբողջ աշխարհի վրայ՝ հայ եկեղեցական թեմերուն թիւը	3250	»
Տեսնել նաև ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՆԻՔԵՐԸ, համար 17 :		

ԴՐԱՅԹԻԿԻ ԼԱՄԱՆՉՁՐ

* * * Հայ-Կաթոլիկներն ունին Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին ենթակայ 25 Առաջնորդական Վիճակներ, ինչպէս՝ Ատանա, Դամասկոս, Եգիպտոս, Երուսաղէմ, Զյմար, Էնկիւրի, Խզմիթ, Խզմիր, Խարբերդ, Կարին, Կեսարիա, Հալէպ, Մալտիա, Մարաշ, Մէրափին, Մուշ, Պաղտատ, Պանտրմա, Պարտիզակ, Պէյրութ, Պրուսա, Սվալ-Թոքատ, Վան, Տիգրանակերտ, Տրապիզոն :

Հայ-Կաթոլիկ Միաբանութիւններ են՝ Վենետիկի և Վիեննայի ՄիեթԱՄԵԱՆ, և Պոլսոյ ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՄԻԱՅԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ :

* * * Հայ-Բողոքականներն ունին Պոլսոյ Ազգապետարանին իրաւասութեան տակ՝ Բիւթանիոյ, Խարբերդի ու Կիլիկիոյ Եկեղեցական Միու-

նողներուն աճումը, մասնաւորապէս 1908ի Օամ. Սահմանադրութենէն յետոյ, կրնանք վատահաբար բարձրացնել թուրքահայ վարժարաններուն թիւը 1500ի, իսկ երկանու աշակերտաներուն համագումարը՝ կլոր հաշիւ՝ 120,000ի։ Ընդունելով թուրքահայոց թիւը $2\frac{1}{2}$ միլիոն՝ ամէն մէկ 20 անձին կ'իյնայ մէկ ուսանող։

Ա Միջնակարգ Վարժարաններ	Բացում	Ուսուցիչ	Ուսանող
		(1900-1909)	(1900-1909)
Պէրպէրեան, Իւսկիւտար	1876	11	120
Սանասարեան, Կարին	1881	16	190
Կեղրոնսական, Կ. Պոլիս, Ղալաթիա	1856	16	56
Արմաշի Դպրեվանք	1889	8	30
Համագումար՝		51	396

Միջնակարգ այս չորս վարժարաններէն յետու հիմնուած է նաև «Նոր-Դպրոց» ի կ. Պոլիս 1908ին։

Այս վարժարաններուն ուսանողութեան թիւը տարւէ տարի կը բարձրանայ կամ կը նուազի՝ տեղական պայմաններուն համեմատ։

ՅԵՐԵՐԵՍԱՆՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Փթ. րդ դարու կիսուն կ'սկսի տեղի տալ գրաբարը։ Արծաթի դարէն ժառանգ մնացած ուամկօրէնն առաջ կ'անցնի, կը յդկուի, կը կազմէ աշխարհաբար արդի լեզուն։ Գրականութիւնը ժողովրդական կը դառնայ. Գրանսական մեծ Յեղափոխութեան հզօր շունչին տակ. ինչպէս կովկասահայոց՝ այնպէս ալ թուրքահայոց մէջ կ'սկսի ծաղկիլ նոր գրականութիւն մը։

Գրական այս վերածնուղին վառարաններ կը հանդիսանան կ. Պոլիս, Իզմիր, Վենետիկ, Վիեննա, Վան, Խարբերդ, Սերաստիա, Գահիրէ, Փարիզ, ու երեւան կուգան բազմաթիւ գրական դէմքեր, — վիպասան, թատրագիր, բանաստեղծ, ազգագիր, հրապարակագիր-օրագրող, թարգմանիչ, պատմագիր, դասագիր, հաստրակական գործիչ ևն. —

Ալիշան Հ. Աեւոնդ (1820—1901) բանաստեղծ. հնախօս, սլատմագիր Աղեքսանդր Փանոսեան (1858) բանաստեղծ

Աստուածառուր Խաչատուրեան (1867) լեզուաբան, բանաէր, պատմագէտ Առամ Սարհանեան (1877—1915) բանաստեղծ

Առամ Անտոնեան (1882) հրապարակագիր, դասագիր

Առամ Զարք (1870) բանաստեղծ.

Արմենակ Հայկունի (1835—1866) հրապարակագիր

Արշակ Ալպօյանեան (1879) բանաէր

Արշակ Զօպանեան (1872) բանաստեղծ, բանասէր, հրապարակագիր

Արտեն Այսրենեան (Հ.) (1824—1902) բանասէր, քերականագէտ

Արտեն Դագիկեան (Հ.) (1870) բանասէր, թարգմանիչ, բանաստեղծ

Արտաչես Յարուբիւնեան (1873—1915) բանաստեղծ. հրապարակագիր

Արփիար Արփիարեան (1850—1908) հրապարակագիր, վիպագիր, գործիչ Բաբգէն Եպիսկոպոս (1868) բանասէր

Բիւզանդ Պօղանեան թարգմանիչ

Բիւզանդ Քէշեան (1859) հրապարակագիր

Գաբրիել Վրդ. Մենելիսեան (Հ.) (1864) բանասէր, դասագիր
Գագիկ Օզանեան (1882—1915) բանասէր
Գարեգին Զարբիանելեան (Հ.) (1827—1901) բանասէր, լեզուարտոն,
պատմագիր
Գարեգին Եպիսկ. Արուանձեան (1840—1892) աղքագիր, բանասէր
Գեղամ Տէր Կարապետեան (1873—1918) բնաշխարհի գրագէտ
Գեորգ-Մելոնյ (1881) բանասէր, դասագիր
Գրիգոր Զօհրապ (1860—1915) վիպագիր, հրապարակագիր
Գրիգոր Մանեան (1846—1893) բանասէր
Գրիգոր Զիլինկիրեան (1839) թարգմանիչ
Գրիգոր Օսեան (1834—1887) գրագէտ, աղքային գործիչ
Դանիել Վարուժան (1888—1915) բանաստեղծ
Դաւիթ Խաչկոնց (1860—1918) բանասէր, հրապարակագիր, դասագիր
Եղիշ Տէմիրնիպատեան (1845—1908) բանաստեղծ, իմաստասէր
Եղիշէ Եպիսկ. Դուրեան (1860, բանասէր, բանաստեղծ, մատենագիր

Արք. Յարուբիւնեան

Գրիգոր Զօհրապ

Դանիել Օզանեան

Երուանդ Օսեան (1869) երգիծաբան, հրապարակագիր, վիպասան
Զապէլ Ասատուր (Տին.) (1863) բանաստեղծ, հրապարակագիր
Զապէլ Եսայեան (Տին.) (1876) վիպագիր
Թէոդիկ Լապճիննեան (1878) հրապարակագիր, մատենագիր
Թէլիատինցին (Յովհ. Յարութիւնեան) (1860—1915) բնաշխարհի գրագէտ,
դաստիարակ
Թովմաս Թէրգեան (1838—1909) բանաստեղծ, թատերագիր
Լեւոն Բաւալեան (1868) հրապարակագիր
Լեւոն Սեղբունեան, Շանթ (1869) բանաստեղծ, վիպագիր, թատերագիր
Խաչատուր Միսաքեան, Պուհս (1815—1899) բանաստեղծ, ուսուցիչ
Խաչիկ Լեւոնեան (1863—1918) բնաշխարհի գրագէտ, աղքագիր
Խորեն Եպիսկ. Նար-Պէյ (1831—1892) բանաստեղծ, բեմախօս
Խրիմեան Հայրիկ (1820—1907) գրագէտ, մատենագիր, մեծ գործիչ
Կարապետ Բասմաջեան (1863) բանասէր, լեզուարտան, մատենագիր
Կարապետ Գաբրիկեան (1868) բնաշխարհի գրագէտ, աղքագիր
Կարապետ Թումանեան (Փրօֆ.) (1858) հրապարակագիր, գործիչ

Կարապետ Իւրինեան (1823—1904) թարգմանիչ, հրապարակագիր
Հրանտ Ասատուր (1862) բանասէր, հրապարակագիր, դասագիր
Մաղաքիա Եպիսկ. Օրմանեան (1841—1918) աստուածաբան, պատմա-
գէտ, բանասէր
Մանուկ Միրախորեան (1855) ուղեգիր, ազգագիր
Մատարիա Գարագառեան (1818—1903) մատենագիր, պատմագիր

Սելիմ Կիւրենեան

Դանիել Վարոնժան

Օվիկ Գագանեան

Մատիս Մամուրեան (1830—1901) մատենագիր, հրապարակագիր,
թարգմանիչ, ուսուցիչ
Մարկոս Աղաբեկեան (1843—1908) հրապարակագիր, պատմագէտ
Մելիքսեղբեկ Մուրատեան մատենագիր, ուսուցիչ
Մելիքն Կիւրենեան (1855—1915) հրապարակագիր, ուսուցիչ
Մեսրոպ Նուլպարեան (1842) թարգմանիչ, բառագիր
Միհրան Յովհաննեսեան (1855) բանաստեղծ, մատենագիր, ուսուցիչ
Մինաս Չերազ (1852) հրապարակագիր, գրագէտ, գործիչ
Միսաք Գոչունեան, Քասիմ (1863—1913) հրապարակագիր, վիպագիր
Միսաք Մեծարենց (1885—1908) բանաստեղծ
Միքայէլ Մինասեան (Փրօֆ.) (1871) գիտնական, հրագրկու., մատենագիր
Մկրտիչ Աճեմեան (1838—1914) բանաստեղծ
Մկրտիչ Պետրիկըրաւելեան (1827—1868) բանաստեղծ, թատերագիր, գործիչ
Մկրտիչ Փօրբուգալեան (1848) հրապարակագիր, ուսուցիչ, գործիչ
Մոււեղ Եպիսկ. Սերոբեան (1871) հրապարակագիր, մատենագիր
Յակոբ Պարոնեան (1842—1891) երգիծաբան
Յակոբոս Ճենիկեան (Փրօֆ.) (1846) բնիմասաց, գրագէտ, հրապարակագիր
Յակոբոս Տաւեան (Հ.) (1866) գիտուն, բանասէր, լեզուաբան, մտնզր.
Յարուբիւն Ալփիար (1864) երգիծաբան
Յարուբիւն Մրմրեան (1860) մատենագիր, բանասէր
Յովհաննես Գագանեան (1870—1915) բանասէր, հրագրկու., լեզուաբան
Յովսէկի Շիւմանեան (Տիր.), Ծերենց (1832—1888) վիպագիր, հրագրկուր.
Նազարէք Տաղաւարեան (Տիր.) (1863—1915) բանասէր, մտնզր., գիտուն
Նահապետ Ռուսինեան (1819—1876) իմաստասէր, բնիմախօս, գործիչ
Նիկողայոս Զօրայեան (1821—1858) հրապարակագիր, տնտեսագէտ

Նորայր Բիւզանդացի (1845) բանասէր, բառագիր, լեզուագէտ

Պետրոս Աղամենան (1842—1891) դերասան, գրագէտ

Պետրոս Դուրենան (1852—1872) բանաստեղծ, թատերագիր

Ռեքեն Պետրենան (1850—1907) ուսուցիչ, հրապարակագիր, մանդր.

Ռուբեն Զարդարենան (1874—1915) հրապարակագիր, գործիչ

Ռուբեն Ռեքենան (1874) բանաստեղծ

Ա. Զարդարենան

Տ. Տաղաւարենան

Գ. Զիլինկիրենան

Ռուբեն Զիլինկիրենան (1885—1915) բանաստեղծ, արձակագիր

Մերովք Տերվիշենան (Հ.) (1846—1892) լեզուարան, բանասէր

Միմեն Երևենան (Հ.) (1871) մատենագիր, հրապարակագիր

Միքայ Բիւրա (1862—1915) հրապարակագիր, վիպասան

Մուրեն Պարքեւենան (1876) հրապարակագիր, վիպագիր

Մեհիման Ռական (1825—1901) հրապարակագիր, օրագրող

Մըրուհի Տիւսար (Տկն.) (1842—1901) հրապարակագիր, վիպագիր

Վահան Թէկենան (1878) բանաստեղծ, հրապարակագիր, գործիչ

Վահան Մալիկենան (1873) բանաստեղծ, հրապարակագիր

Վահան Վրդ. Տէր-Մինասենան (1850—1909) երգիծաբան, առակագիր

Վահրամ Թորգոնենան (Տքր.) (1858) բանասէր, դիտուն, մատենագիր

Վիքորիա Աղանուր (Տկն.) (1861—1910) բանաստեղծ

Տիգրան Ամիրջանենան (1860—1894) բանաստեղծ, թատերագիր, ուսուցիչ

Տիգրան Երկար (1870—1899) հրապարակագիր, գործիչ

Տիգրան Կամարական (1866) հրապարակագիր, վիպագիր

Տիգրան Զեօկիւրենան (1885—1915) ուսուցիչ, վիպագիր

Տիգրան Զիրունի (1881) բնաշխարհի գրիչ, ազգագիր, բանասէր

Տիրան Զրաբենան (1875) իմաստասէր, արձակագիր

Քասիմ տեսնել Միսար Գոչունեան

Օճճիկ Զիթրէ-Սարամ (1873) հրապարակագիր, վիպագիր, թարգմանիչ

* * Բազմաթիւ ուրիշներ ալ, որոց մասին՝ յառաջիկայ առիթով :

31. ԹՈՒՐՅԱՀԱՆ ՄԱՍԻՆԸ (Publications, Journals). — Անդրանիկ հայ լրագիրը, Ազդարար, հրատարակուած է մայր-հայրենիքէն դուրս, Հնդկաստանի Մատրաս քաղաքին մէջ 1794ին։ «Հայերը իրենց

այս առաջին լրագրովը, կը դառնան աշխարհիս քաղաքակրթուած ազգութիւններու մէջ 12րդ տեղը գրաւող ժաղովուրդ մը, որ չատ մ'ուրիշ քաղաքակրթուած ազգերէ առաջ, նոյն իսկ Ամերիկայէն ու Յունաստանէն ալ առաջ, լրագիր ունեցած է»։ Ազդարարի հրատարակիչ Շիրազեցի (Պարսկաստան) Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեանն այս կերպով պատմական թուական մը բացած է Հայ Մամուլին էջերուն մէջ։

Թուրքահայոց մէջ առաջին լրագիրը հրատարակուած է 1830ին ՚ի կ. Պոլիս, Լրոյ Գիր Մեծի Skrniřeawն Օսմ. անունով։ Ապա Վենետիկ, Իլմիր, Վան, Մուշ, Երուսաղէմ և յաջորդաբար ուրիշ քաղաքներ ունեցան իրենց պարբերականները։ Աւասիկ այս թուականէն ի վեր լոյս տեսած թուրքահայ օրաթերթերուն, շարաթաթերթերուն և ամսաթերթերուն այբենական ցանկը։ —

Ազատամարտ	Պոլիս, 1909	Դրեչ	Պոլիս, 1910
Ազդակ	» 1908	Դաշինք	Իլմիր, 1909
Ազդաբար Բիւզանդեան	» 1840	Դիմակ	» 1862
Ախազիր Գութանթինիէ	» 1855	Դիտակ Բիւզանդեան	Պոլիս, 1812
Ամսօրեայ Տեղեկատու	» 1911	Եղանակ Բիւզանդեան	» 1804
Աշխատանք	Իլմիր, 1910	Երեւակ	» 1857
Աշխատանք	Վան, 1909	Երեւան	» 1918
Ապագայ	Պոլիս, 1910	Երկրագունդ	» 1870
Առաւոտ	» 1910	Երկիր Ատափազար - Պոլիս, 1910, 11	
Առեւտուր	» 1900	Երկրագործական Հանդէս	» 1910
Ասիա	» 1872	Եւրոպա	» 1850
Աստղիկ Արեւելեան	» 1855	Եփրատ	» 1869
Աստղ Բեթեհեմի	» 1911	Զեփիւու Հաւ բենեաց	» 1862
Արարատ	» 1869	Զուաթճախոս	» 1856
Արեւելեան Դար	» 1860	Զուռնա	» 1911
Արեւելեան Մամնւլ Իլմիր, 1871-1909		Զօհալ	» 1855
Արեւելք Պոլիս, 1884-1909		Էվրագը Շարգիէ	Կարին, 1867
Արծիւ Վասպուրական	Պոլիս, 1855	Էրիզա	Պոլիս, 1868
» »	Վան, 1856	Ընտանի Իմաստասէր	» 1854
Արծուիկ Տարօնոյ	Մուշ, 1863	Թագվիրը Ղագակի	» 1832
Արշալոյ	Իլմիր, 1911	Թէրձէմանը Էֆքերար	» 1877-8
Արշալոյ Արարատեան	» 1840	Թութակ Հայկազնեան	Իլմիր, 1855
Արփի Արարատեան	» 1853	Թունիկ Ամսօրեայ	Պոլիս, 1861
Աւետարեք	Պոլիս, 1844	» Տաճկերէն	» 1868
Աւետարեք	» 1855	» Պեղասեան	» 1863
Բանասէր	» 1851	Թատրոն	» 1874
Բժիշկ Տրապիզոն - Պոլիս, 1910		Ժամանակ	» 1863
Բիւզանդիոն	» 1896	Ժամանակակ	» 1908
Բիւթանիա	Իլմիթ, 1910	Ժողովուրդ	» 1918
Բիւրակն	Պոլիս, 1884-1908	Իրաւունք	Իլմիր, 1868
Բողոք	Պոլիս, 1911	Լիլա	Պոլիս, 1909
Բուրաստան Ս. Սահակեան	» 1851	Լուսարձակ	» 1911
Բուրաստան Մանկանց	» 1882	Լուսափայլ	Իլմիր, 1864
Գաղափար	» 1909	Լոյս	Պոլիս, 1872-73
Գարուն	» 1909	Լոյս	» 1908
Գարուն Հայաստանի	Իլմիր, 1862	Լոյս	Վան, 1911
Գրկն, և Իմստարկն, Երժմ. Պոլիս, 1880-88		Լորգիր	Պոլիս, 1875

եղաւ : 1850ին՝ կ . Պոլսոյ մէջ . ի Միջազիւդ և Խասպիւդ , փայլուն սկզբնաւորութիւնը կ'ընէ Ա.ՐԵՒԵԼԵԱՆ ԹԱՏՐՈՒՆԸ , իրր գերասան ունենալով Ադամեան , Էքչեան , Ֆասուլիաճեան , Մնակեան , Պէնկլեան , Թրեանց , Ա.ՃԷմեան և Արուսեակ :

ՎԱՐԴՈՎԵԱՆ ԹԱՏՐՈՒՆԸ (1867—78) Կէտիկ-Փաշայի մէջ կը շարունակէ սկսուած բեմական աշխատանքը , և իր տամնամեայ փայլուն գոյութեան լնթացքին՝ իր բեմին վրայ կը փայլեցնէ նախորդներէն դատնաև Ռշտունի , Փափաղեան , Թոսպատեան , Նոլեան , Մարի-Նուարդ և Գարագաշեան քոյրեր :

ՄԱԴԱԲԵԱՆ ԹԱՏՐՈՒՆԸ (1872—73) միեւնոյն ատեն կը փայլի Միջագիւդի հայութեան մէջ , ու կ'երեւան նոր բեմական ուժեր , Ադամեանէն դատ նաև Սիսակ , Զրաչեայ , Սիրանոյ , Աստղիկ , Արաքսիա ելն :

ՊԵՆԿԼԵԱՆ ԹԱՏՐՈՒՆԸ (1877—87) համբնթաց վերիններուն ու յաջորդաբար՝ մետասան տարի կը գործէ ոչ միայն Պոլիս , այլ և Ադրիանուպոլիս , Իզմիր , Յունաստան , Եգիպտոս,—գերասաններ ունենալով՝ նախորդներուն հետ՝ նաև Զափրաստ , և իրր երաժշտապետ՝ անմահն Զուհաճեան :

ՖԱՍՈՒԼԻԱԾԵԱՆ ԹԱՏՐՈՒՆԸ (1880—85) հնգամեայ փայլուն շրջան մը կ'ունենայ Պրուսայի բեմին վրայ :

ՄՆԱԿԵԱՆ ԹԱՏՐՈՒՆԸ (1885—908) և մինչեւ հիմա ալ՝ աննկուն կորովվ գագնիններ խլելու վերելքի մը մէջ եղած է , խաղալով հին ու նոր գերասան-գերասանուհիններով , հայերէն ու թուրքերէն լեզուով , թէ՛ մայրաքաղաքին մէջ , թէ՛ կարեւոր կեղրոններու բեմերուն վրայ :

Այս բեմական շրջաններուն մէջ՝ երկրորդական գերասաններ և գերասանուհիններ կը յիշուին Թէֆարիկ , Վերգին Պազտալեան , Կիւմիւշճեան , Սանտալճեան , Վարժապետեան , Տէօյիւմճեան , Թագւոր Ունճեան , Պիննէմէճեան , Սաթինիկ , Եալտըզճեան , Գ . Զօպանեան , Շահինեան ելն :

[Մանրամասնութեան համար՝ դիմել Շարասանի «Թրքահայ բեմն և իր գործիչներ» գրքին] :

Բնաշխարհի բեմն ալ ունեցած է իր փայլուն շրջանը՝ երեսնեակ մը տարիններ առաջ : Երբ Վարդովեան Պոլսոյ մէջ «Արայ Գեղեցիկ և Շամիրամ» եղերերգը կը ներկայացնէր , անդին վանայ բեմին վրայ Տիգրան Ամիրշանեանի «Ռւսեալ Պանդուխուց» կամ յայտնի թատերգութիւնները կը խանդավառէին «Արծուի Վասպուրական»ի կանչերովն արթնցած հայ ժողովուրդը . կամ Փորթուգալեանի , Հայկազեան կեղրոնական վարժարանի դպրոցական բեմերը Յեղափոխութեան արեւը կը ծագեցնէին թարմ երկունքներով :

34. ԹՈՒՐՔԱՀԱՆ ԱԹԵՆՏՈՒՐԵՆ ՈԽ ԱՐՃԵՍՑՆԵՐԸ . — Թէ ի՞նչ աստիճանի վրայ եղած է Հայը՝ վաճառականութեան և արհեստաներու առեւտրական ասպարեզին մէջ ի Թուրքիա , բաւարար կերպով կը պատկերացնէ հետեւեալ ցուցակը , որուն մէջ մտած են միմիայն առեւտրական հրապարակին վրայ քիչ-շատ ծանօթ եղածները , — վիրմա ունեցողները , դուրս մնալով բազմաթիւ երկրորդականները . (տեսնել մանրամասնութիւնները՝ «Բիւրակն» Առեւտր . Շաբաթաթերթի և Առնար Օրիենտալի մէջ) . —

Քաղաք	Հանդին.	Հանդիսուր.	Հալէալ	16	40
Ագ-Նիսար	3	2	Հաճըն	15	10
Ագ-Շեհիք	35	30	Մալաթիա	35	20
Ակն	65	100	Մարաշ	20	15
Ամասիա	65	50	Մարզուան	40	30
Այնթապ	100	135	Մերսին	65	35
Այտքն	3	10	Մուշ	45	80
Անտիոք (Անթաքիա)	10	20	Նիկոսիա	25	15
Ատալիա	3	5	Շապին-Դարահիսար	20	35
Ատանա	65	70	Պալքըսիք	60	85
Ատա-Փաղար	165	230	Պաղտառ	15	15
Արաբկիր	65	75	Պայապիս	20	15
Արդնի-Մատէն	10	5	Պանարցա	50	20
Արմաշ	30	100	Պարտիզակ	80	120
Արսլանպէլ	15	20	Պաֆրա	35	30
Աֆիոն-Դարահիսար	90	100	Պիթլիս, ԲԱՂԵՇ	—	—
Բաբերդ	40	35	Պիւչժիկ	90	50
Բաղէշ	35	25	Պրուսա	80	105
Գորահիսար (Շարքի)	40	10	Ոօտութօ	40	35
Գոնիա	70	30	Սամսոն	55	70
Երգնակա	50	45	Սեբաստիա	90	50
Լնկիւրի	110	100	Սիվրիհիսար	40	10
Լսկիշեհիք	45	35	Սոհերդ	10	15
Լտիրնէ	35	30	Վան	250	400
Լուլիլի (Դոնիա)	15	20	Տարսոս	50	20
Լըպաա (Թոռատ)	15	15	Տիգրանակերտ	85	60
Լօտէմիշ	5	5	Տիվրիկ	10	5
Թիրէպօլի	45	25	Տրապիզոն	60	25
Թոռատ	100	90	Փիրէ-Անէլէտ Արշաշ	10	60
Իզմիթ	120	130	Քասթամուլ	50	45
Իզմիր	110	90	Քէօթահիա	40	25
Ինչպօլի	25	5	Օրոտւ	30	40
Խոքնտէրուն	8	5	Ֆաթուա	10	5
Խարբերդ	150	110		3673	3562
Կարին	100	60			3673
Կեսարիա	180	90	Կ. Պոլիս Վճռէկն. և Արհամուր.	7235	6250
Կէլիպօլի	20	15			
Կէրպէ (Իզմիթ)	10	10	Համագումար	13485	
Կիրասոն	50	25			
Կիւրին	30	20	Հայ առեւտրական, արհեստաւոր և		
			արուեստագէտ՝ նուազագոյն հաշիւով		

Տիգրիսի ակը

Դ. ՄԱՍ

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՔ

35. ՎԱՐՉՈՎԱՆԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ.—1828 և 1829ի Աղբիանուպոլսի և Թուրքմէնչայի, և 1878ի Պերլինի դաշնագրերով՝ պարսկական իշխանութեան տակ անցած են Հայաստանի երեք նահանգները՝ մէկը ամբողջութեամբ և երկու քը՝ մասամբ միայն, ինչպէս.—

Պարսկահայք, ամբողջովին (բացի Շիմշինան, Մերզեաւառ Թերզեաւառ, Խումարոյ գաւառներէն, որք, 1909-10, Թուրքերէ զրաւուեցան պահ մը)։

Վասպուրական (Առնոյ-ոտն, Ատրպատունիք, Արտազ, Ակէ, Անձախաճոր, Թոռնաւան, Ճուաշոռոտ, Կրճունիք, Մեծնունիք, Պալունիք, Գուկան, Գարիթեան, Գաղրիկան, Տանկրիայն, Վրընջունիք, Մարանդ, և Դառնիի մէկ մասը, (Աբաղայի դաշնին արեւելակողմը))։

Փայտակարան (Հրաքուտ-Պերոժ, Ռոտի-Բաղա, Բաղանոռոտ, Սպանդարան-Պերոժ, Որմըզդ-Պերոժ, որոց մէկ մասը նոյնպէս վերջին տասնամեակին՝ անցան ռուսական ազդեցութեան ներքեւ։ Տե՛ս ՄԵԾ-ՀԱՅՔԻ Հին ԵՒ ՆՈՐ ԳԱՀԱՄԻՆԵՐԻ՝ համար 3, էջ 16՝ Փայտակարանի բաժանումները)։

Աւրպատականէն ալ «Հայոց Ատրպատական կոչուած մասը։

36. ՊԱՐՍԿԱՀԱՆԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐԸ փոխուած են նոր անուններու, հետեւեալ ձեւով։—

Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները	Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները
Աժդահակայ բերդ- Ասբերդ-, Անբերդ-	Թալե-ի-զօհամ	Խոյ գլու. քղք.	Կոտոշ
Անձախից ձոր	Խամբուրդ	Կոտոր բերդ	Կոտոլ, Խորուր, Քորուր
Ատրպատական . Ատրպատակաց երկիր	Խորոր, Քորոր	Հեր քղք.	Խոյ
Արմաւիրի դաշտ	Աղրակյան	Հաղարաւան գիւղ	Լազրեւան
Արջոյ գետ	Արմաւոր Տիւզ	Հաղարու վանք	Ղըզրոյ
Արտազ դաշտ	Մազուր	Հաղարու լիճ	Ղազրը-կոշ
Արտավիլ քղք.	Էրտկապիլ	Մարանդ գլու.	Մերկնդ
Դավիթ»	Թէկապիզ	Որմի քղք.	Ուրմիս
Զարեւանդ»	Սալմաս	Սաղմուտ քղք.	Դեմաս
		Տղմուտ գետ	Այ լայ

[«Տեղագրթն .»՝ «Այրարատ»՝ Ալիշանի, «Բնշխրհկ. Բորն .»՝ Եփրիկ-
եանի, «Յակ. Ան. Բորն .»՝ Ճիվանեանի, «Ատրպատակն .»՝ Ֆրանգեանի,
Տարեցոյցներ, ևլն.]։

**37. ՊՈՐՍԱՍՀԱՅԵՐՈՒ ԹԻՒԾ ԿԸ ՆԵՐԿԱՅԱԳՆԷ ՀԵՏԵՎԵԱԼ ՀԱՄԵԽԱ-
ՄԱՆ ԹԻՒՆԸ:**

1700—1800	Առաջատականի նահանգին	մէջ	Հայոց թիւը	300—600,000
1903—1904	»	»	»	100,000
1905ին՝	»	»	»	30—50,000
1854ին՝	Պարսից Հայաստանի	»	»	600,000
1882ին՝	»	»	»	75—80,000
1914ին՝	»	»	»	60—70,000

(Առաջատականի թեմին մէջ 35,000, իսկ Պարսկահնդկաստանի թե-
մին մէջ 30,000):

Ուրեմն ըստ վերջին վիճակագրերու՝ ընդ ամէնը 70,000 ՀԱՅ՝
Պարսկական Հայաստանի մէջ։ [«Տեղգր» Ալշն., «Հյրնգաթն»՝ Խրիմ-
եանի, «L'Arménie» K. Aslan, «Առաջարկն»՝ Ֆրէնգեանի, «Լոյս» 1904՝
Թօփճեանի, «Օրացոյց» 1887, «Ժամանակ» թիւ 1759 ելն.]։

**38. ՊՈՐՍԱՍՀԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑՍԱԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ, ԷՇՄԻԱՃՆԻ
Մայր-Աթոռի հովանիքին տակ կը կազմէ երկու Սուածնորդութիւններ։ —
Ա. Առաջատական (Աղմաստ, Համադան, Թէպրիզ ևն.) 47 թեմ,
4500 տուն։**

Բ. Սպահան (Թէհրան, Սպահան, և Հնդկահայ գաղութը) 13 թեմ,
3600 տուն։

Պարսկական Հայաստանի մէջ են երկու վոնքեր, Ա. Թաղիոն՝ Ար-
տագու, և Ա. Ալենափրկիչ՝ Նոր-Զուղայի մէջ։

Հայ-Կաթոլիկներն ունին եպիսկոպոսարան մը՝ Սպահանի մէջ։

Հայ-Բողոքականները, վերջին տարիներուն, քարոզչական գործու-
նէութիւն մ'ունեցան պարսկահայ կարեւոր քաղաքներու մէջ, սկսելով
1870 թուականներէն։

(«Ալլահվերսի կամուրջը» Նոր-Զուղայի մօս)

(Տես էջ 22, ուր սխալմամբ «Եփրատի անցը» լսուած է)

**39. ՊՈՐՍԱՍՀԱՅԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՄԵԽԱՄԱՏԱԿԱՆ Եղած է
հայ գաղութին տեղատութեան կամ մակընթացութեանը, նայելով քա-
ղաքական պայմաններուն։**

Այսպէս 1850ական թուականներէն, Թաղէսոս եպիսկոպոս Բէկնա-
զարեանի ջանքերովը Նոր-Զուղայի մէջ (1858ին) և Սահակ եպիսկոպոս
Այվատեանի օրով, Թաւորիզի մէջ, հայ դպրոցներ հիմնուելով, տարինե-
րու ընթացքին Պարսկահայեր ունեցան հետեւեալ դպրոցները։ —

Հայ դպրոց

1856ին	Նոր-Զուղայի	մէջ	2	
1858ին	»	»	«Ա. Կատարինեան»	1
1901ին	»	»	«Գէորգ Քանանեան»	1
1903—4 Թէհրանի	»	»	Մանչերու և աղջիկներու	2
1856—1904 Զանաղան	գիւղական	կեղրոններու	մէջ	8
1856—1904 Հայ-Կաթոլիկ և Հայ-Բողոքականներու ունեցած դպրոցները՝ Նոր-Զուղայի, Բաշտի և էնդէլիի մէջ			6	20

1879ին	Թաւրիզի մէջ «Արամեան» և «Ս. Աննաեան»	2 Դպրոց
1895ին	» » «Թամարեան», «Հայկազեան» և Մնկպտղ . 3	
1879—1895	Թաւրիզի մէջ Հայ-Կաթոլիկ և Հայ-Բողոքականներու դպրոցներ	2
1850—1881	Սալմաստի մէջ Գր. Եպիսկ. Մուշեղեանի ջանքերով սկսած, և 1881է մինչև 1904՝ յաջորդաբար գործոն կրթական վարիչներու ջանքերով բացուած են Սալմաստի, Ուրմիոյ, Խոյի, Մակուի, Ղարագաղի և իրենց շրջակայերեսունեն աւելի հայ գիւղերու մէջ՝ դպրոցներ	33 40
Ամբողջ Ատրպատականի և Պարսկա-Հնդկաստանի թեմերուն մէջ		60

Համագումար 60 հայ ուսումնարան՝ Պարսկական Հայաստանի մէջ, մանչ ու աղջիկ 2500 (կամ առ առաւելն 3000) ՈՒՍՍՆՈՂներով : [«Ատրպատկն» Ֆրէնգեանի, «Լոյս» Թօփեանի ևլն.] :

Տեսնել նաև ՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՁԵՐԸ՝ համար 45 :

40. ԹԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԳՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ երկու էին Պարսկահայերու մէջ : 1890ին կազմուած էր «Թաւրիզի Կանանց Բարեգործական Ընկերութիւն»ը, և 1895ին՝ Ատրպատականի Կանանց Բարեգործական Ընկ.», որք 1901ին միանալով՝ առին «Թաւրիզի Հայուհեաց Բարեգործական Միացեալ Ընկերութիւն» անունը, և մեծ ծառայութիւններ մատուցած են պարսկահայ կեղբոններու ցաւերուն ու լուսաւորութեան գործին :

41. ԹԱՏՐՈՆԸ 1879ին առաջին անգամ մուտք գտած է Թաւրիզի մէջ, խումբ մը հայ երիտասարդներու ձեռքով, բաց օդին և յետոյ Արամեան դպրոցի բակին մէջ՝ վրաններու տակ : Ապա, 1890էն սկսեալ, դպրոցներու մէջ բնեմեր կամ մասնաւոր սրահներ ծառայած են թատերական գործին : «Թատերասէրներու Ընկերութեան ջանքերովը ներկայացումներ տրուած են, միշտ բարեգործական նպատակներու համար : Սիրողներու և դպրոցականներու-ուսուցիչներու ինքնանուէր գերասանութեան հետ միաժամանակ խաղցած են Ֆէլէկեան Քոյրերը (1900ին) և Արէլեան, Զարիֆեան խումբերը :

Մինչեւ 1914՝ թատերաբեմեր ունեցած են պարսկահայ գրեթէ բոլոր կարեւոր քաղաքներն ու գիւղաքաղաքները :

42. ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐ բացուած են պարսկահայ կարեւոր կեղբոններէն՝

Գրդըն .

1874ին	Թաւրիզի մէջ (Լիլաւայի կամ «Արովեան» և Ղալայի)	2
1886ին	Սալմաստի մէջ («Արծրունի» գրադարան)	1
1894ին	» Փայտջուկ գիւղը՝ («Բաֆֆի» գրադարան)	1
1886—1894	Սալմաստի գիւղերու մէջ	5
1901ին	Ուրմիոյ մէջ («Գ. Զանշեան» գրադարան)	1
1902ին	Մարաղայի մէջ («Ալ. Երիցեան» գրադարան)	1
1902—1914	Խոյ, Արդարիլ ևլն. զանազան գրադարաններ	5
	Հնդ ամէն՝ պարսկահայ գրադարանները՝	16

Ե. ՄԱՍ

ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ

43. ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒՆ ՇԱԲՐԱՆ ՈՒ ԳԵՐԸ.— Հայաստանի քաղաքական տկարացումին և անկումին բնական հետեւանքը եղած է բնիկ հայ տարրին հեռացումը՝ Մայր-Հայրենիքին սահմաններէն :

Աչքի առաջ ունենալով մեր ազգային պատմութեան սյս տիսուր էջերը, կը տեսնենք որ զանգուածային այդ գաղթերը երեք պատճառներէ առաջ եկած են։ Ամէնչն առաջ՝ եկող-տիրող swarrերուն ճնշումները, երկրորդ՝ օտար արշաւող պետերուն կողմէ Հայն իր շինարար swarr կամ բոնի գաղքեցուցուած է, կամ հրաւեր սացած է գաղթելու։ Եւ երրորդ՝ Հայաստանին դուրս նոր ու ապահով շահաստաններ փնտած են Հայեր իրենից կամովին։

Այս պայմաններուն մէջ տեղի ունեցած պարբերական գաղթերը՝ — այսպէս ըսենք՝ հայ ցեղին տիեզերասփիւո սերմանումները — դար առ դար հետեւեալ համադրական պատկերը կը ներկայացնեն։ —

Ա. Դեռ նախապատմական շրջաններէն՝ Հայերը գաղթած ու հաստատուած են Փոլք-Ասիա (Փռիւգիա, Կապաղովիլիա, Սեւ Ծովի Պոնտական ափերը և լն.) Հայկազանց ու հեթանոս Արշակունեաց օրով, առեւտրական նպատակով։ Այս շրջանը կ'սկսի անյիշտակ ժամանակներէն ու կը հասնի մինչեւ Քրիստոսի Ա.Է Դ.րդ դարերը։

Գ.ԾԴ. ԴԱՐՈՒՆ պեղի ունեցած է առաջին գերեվար գաղթը, Սասանեան Արտաշերի օրով, զէպ Պարսկաստան, Հայերուն ձեռքով երկիրը շէնցնելու նպատակով։

Դ.ԾԴ. ԴԱՐՈՒՆ, Շապուհ Բ.Ի օրով, ըռնի գաղթ զէպ Պարսկաստան՝ Բագտրիա, Պարթևեւաստան, Արիներու երկիրը (Bagtrias, Parthes, Agyas)՝ շէնցնելու համար։

Ե.ԾԴ. ԴԱՐՈՒՆ, Յազկերտ Բ.Է բոնի գաղթ զէպ Պարսկաստան՝ Մազանդարան, Խորասան և Խումաստանը շէնցնելու դիտումով։

2) — Ե.ԾԴ. զարէն սկսեալ (մինչեւ ԺԱ.ԾԴ. զար՝ պարբերաբար) Յոյներու ձեռքով բոնի ու կամաւոր գաղթ՝ զէպ Փոլք-Ասիա, Պոլիս, Թրակիա, (Բիւզանդական կայսրութեան նահանգները)։ Այս հայ գաղթականներն իրենց ցեղային լաւագոյն ձիրքերն սպաս դրին Բիւզանդիոնի գահին։ տուին նշանաւոր հայ ճարտարապետներ, նկարիչներ, քանդակագործներ, արուեստագէտներ։ իմաստուն զօրավարներ ու պետական

անձեր, և մինչեւ անգամ գահականեր։ Այնպէս որ Յուստինիանոսէն ետքը, երկու հարիւր տարիէն աւելի փայլուն շրջանի մը մէջ, տասնեւ-չորս (14) հայկազն կայսրեր իշխացին Բիւզանդիոնի գահին վրայ։

Զ.ՐԴ. ԴԱ.ՐՈՒՆ, մաս մը Հայեր՝ պարսիկներէն նեղուած, կամովին կը գաղթեն Կովկասան Երկիրները, — Կասպից Ծովի արեւմտեան ափերը, Ղազան ելն., և կ'զբաղին առեւտուրով ու արհեւտով։

2) — Ուրիշներ՝ պարսկահայ գաղութէն՝ Աֆղանիստանի և Պարսից Ծոցի ճամբով կ'անցնին Հնդկաստան։ Այս գաղթին նախաձեռնարկ եղող-ներն էին Նոր-Զուղացի հայ վաճառականներ, որք հաստատուեցան հետզհետէ Հնդկաստանի ծովեղերեայ քաղաքներուն մէջ, — Զիջրա, Սուրատ, Մատրաս, Կալկաթա, Աէյդապատ, Քսան հաղարի հասնող այս ուշիմ գաղութը՝ իր ձեռք բերած արտօնութիւններուն չնորհիւ, ձաղկեցաւ, հարստացաւ ու բարձր դիրքերու հասաւ։ Տուաւ քաղաքային ու զինւորական նշանաւոր պաշտօնեաներ և նախարարներ (Բնիփամին, Յեսու ևլն.) և առեւտրական ընդարձակ յարաբերութիւններ մշակեց Արեւելքի ու Արեւմուտքի մէջ։

Հնդկահայ այս մեծահարուստ գաղութը փառաւոր ազգային գործունէութիւն մ'ունեցաւ Զ.ՐԴ. գարէն մինչեւ Ժէ. ու ԺԷ.ՐԴ. գարերը, և մեծապէս նպաստեց Մայր-Հայրենիքին կրթական զարգացման։ Ունեցաւ իր նոր հայրենիքին մէջ եկեղեցական, կրթական ու բարեգործական հաստատութիւններ։ — 1695ին եկեղեցի ի Զիջրա, Սուրատ, Աէյդապատ : Առաջին հայ լրագիրը «Ազգարար» 1794ին ի Կալկաթա, նոյնպէս «Մարդասիրական Ճեմարան», տպարան, դպրոց ու հիւրանոց։ Դարձեալ դպրոց, տպարան և հիւրանոց ի Մատրաս։ Մատրացի հայ երեւելիներէն Սամուէլ Մուրատի և Եղուարդ Խափայէլ Ղարամեանի կտակին կը պարտինք 1834ին Փատուայի մէջ (Խտալիա) բացուած, ապա Փարիզ փոխադրուած և 1870ին Վենետիկի մէջ միացուած ու հաստատուած «Մուրատ-Խափայէլեան Վարժարան»ը :

3) — Յունական բաժնէն, Յոււտինիանոսի և Մօրիկ Հայկազն կայսրի ձեռքով, բռնի գաղթ՝ Փոքր-Հայքէն (Մելիափնէ) գէպ Կ. Պոլիս և Թրակիա, զինւորական ասպարէզին մէջ գործածուելու դիտումով (տե՛ս և Հ.ՐԴ. գար)։

Է.ՐԴ. ԴԱ.ՐՈՒՆ, Արաբներէն՝ բռնի գաղթ գէպ Եգիպտու, Արարիա, Պաղեստին, Ասորիի։ Ասոնց թիւը 30,000ը կ'անցնէր։ Միջին դարուն, մեծապէս նպաստեցին Խաչակիրներուն ու արեւմտեան վաճառականութեան։

Է.ՐԴ. ԴԱ.ՐՈՒՆ, Կոստանդինուպոլիսի օրով՝ Կարինէն բռնի գաղթ գէպ Փոքր-Ասիա և Թրակիա. (տե՛ս և Ժ.Ը.ՐԴ. գար)։

Թ.ՐԴԻՆ Ժ.Ա.ՐԴ. ԴԱ.ՐՈՒՆ [տե՛ս Ե.ՐԴ. դար՝ 2)]։

Ժ.ՐԴ. և Ժ.Ա.ՐԴ. ԴԱ.ՐՈՒՆ, Բիւզանդական Վասիլ Բ. Արշակունի կայսրն իր նախորդներուն (Յուստինիանոսի, Մօրիկ Հայկազնի, Կոպրոնի-մոսի) օրինակին հետեւելով [տե՛ս Ե.ՐԴ. դար 2], Զ.ՐԴ. դար 3) և Է.ՐԴ. դար] Հայաստանէն, բռնի, գաղթականութիւն մը տարաւ բնակեցուց ի Թրակիա, ուր Զ.ՐԴ. և Է.ՐԴ. գարերուն տեղաւորուած Հայերուն հետ՝

անոնք ծառայեցուեցան իրը կուող ուժեր՝ Աւարներու Պուլկարներու, Ռուսերու և Հունգարներու դէմ։ Թրակիոյ այս հայ զաղութը տարածուեցաւ հետպհատէ Խրուարիա, Թեսալիա, Մակեդոնիա և Պուլկարիա. զօրաւոր շիճուկ մը ներարկեց բնիկներուն մէջ, մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերաւ, ու մինչեւ անգամ Դերջանցի Սամուէլ հայ իշխանը Պուլկարիոյ գահին վրայ բաղմեցաւ :

2) — Հայաստանէն ու Պուլկարիայէն մաս մը Հայեր կը զաղթեն Խրիմի թերակղին (տե՛ս ԺԴ. ՌԴ դար)։

ԺԱ. ԲԴ. ԴԱ. ԲՈՒՆ, Սելձուք Թաթարներու պետ Տուղրիլի և Արփասալանի ձեռքով բռնի գաղթ՝ Հայաստանէն դէպ Խրիմ, ուրկէ մաս մ'անցած է Լեհաստան (տե՛ս ԺԵ. ՐԴ դար)։

2) — ԺԱ. ԲԴ. Դարու կիսուն՝ Ռուսերուն հրաւերովը Կովկասէն կամաւոր գաղթ՝ ի Քիհիվ ու շրջականները, ուր Հայերը վայելելով լայն արտօնութիւններ՝ բարգաւաճեցան, ունեցան իրենց եկեղեցին ու դպրոցը (տե՛ս և ԺԷ. ՐԴ դար)։

ԺԲ. ԲԴ. ԴԱ. ԲՈՒՆ, Բազրատունեաց անկումէն ետքը, կամովին գաղթ՝ Հայաստանէն և զանազան կողմերէ ի Լեհաստան (տես ԺԵ. ՐԴ դար)։

ԺԳ. ԲԴ. ԴԱ. ԲՈՒՆ, Թաթարներ տիրելով Հայաստանի՝ մեծաթիւ գաղթականներ հանեցին երկրէն ու տարին բնակեցուցին Թաթարիստան (Սարայ, Աժդէրիսան, Ղազան), Վոլկայի ափերուն վրայ, ուր Հայերը մեծ դեր խաղացին իրը շինարար տարր — արհեստաւոր, վաճառական —, և իրը պատերազմիկ ոյժ՝ իրենց ուրոյն հայկական գունդերով։

ԺԴ. ԲԴ. ԴԱ. ԲՈՒՆ, Թաթարներէն ու Մոնկոլներէն նեղուած, և ձենովացոց խրիմեան իշխանութեան հետ դաշնակցած՝ Թաթարիստանի հայ գաղութները մէկ առ մէկ անցան Խրիմ, մասնաւորապէս Քիփէ կամ Թէոդորսիա, ուր 100,000ի մօտ թիւ մը կազմեցին, երկրին առեւտուրն ու ճարտարաբուստը ծաղկեցուցին, եկեղեցիներով, վանքերով ու դպրոցներով ծածկեցին ամբողջ թերակղին, և ամէնափայլուն շրջան մը բացին այդ խաւար երկրամասին համար։

2) — Ռուբինեաններու անկումէն յետոյ, Կիլիկիաէն 30,000 հայ ընտանիքներ զաղթեցին մօտակայ կղղիները՝ Կիպրոս, Հռոդոս, Կրետ և այն տեղերէն ալ՝ դէպ Իտալիա (Վենետիկ, Ճենովա, Փիզա, Հռոմ, Նավոլի, Միլան ելն.)։ Տես ԺԶ. ՐԴ դար։

ԺԵ. ԲԴ. ԴԱ. ԲՈՒՆ, Օսմանցիք Խրիմի տիրելէ ետքը, Հայաստանէն, Սնիէն ու Խրիմէն՝ կամաւոր գաղթ դէպ Լեհաստան, ուր ԺԱ. ԲԴ. Դարէն ի վեր համախմբուած Հայոց թիւը բարձրացաւ մինչեւ 20,000ի։ Կալիցիա (Խլվով կամ Լէմպէրկ), Պիրոլիա, Վաղոնիա նահանգները կեդրոն եղան լեհահայ գաղութին։ Վայելեցին լայն ինքնօրէն արտօնութիւններ։ ունեցան ի Լէմպէրկ և ի կամենեց՝ հայ քաղաքապետ, դատարան, եկեղեցիներ, դպրոցներ և առանձին հայ վարչութիւն մինչեւ 1653 թւին երբ Նիկոլ Թորոսովիչի նիւթած դաւերով՝ տակաւ ձուլուեցան բնիկներուն հետ։

2) — Պոլիսը Թաթիհէ գրաւուելէն յետոյ (1453) Հայաստանէն և զա-

նազան գաղութներէն մասնակի գաղթ՝ դէպ Պողիս, ուր մեծ դիւրութիւններ և արտօնութիւններ վայելելով, Հայերը տէր դարձան առեւտրական հրապարակին, զարգացնելով նոյն ատեն ճարտարարուեստները։ Այնպէս որ 1900ին 250,000ի հասաւ Հայերուն թիւը՝ օսմ. մայրաքաղաքին մէջ։

3) — ԺԵ. ԳՐԴ ԴԱՐՈՒՆ, Հայաստանէն և Արիմէն նոր գաղթ մը՝ դէպ Մօլտօ-Վալախիա (Ռումանիա)՝ Կալաց, Ֆոքշան, Պրայլիա, Պօթուչան, Եաչ, Թուլչա, Քոնսթանցա քաղաքներուն մէջ և Պուքրէշ (մինչեւ ԺԹ. րդ դար)՝ հասնելալ երբեմն 20,000 թիւի, և կանգնելով հոյակապ եկեղեցիներ, դպրոցներ, մշակելով գիւղատնաեսութիւնը, արհեստներն ու վաճառականութիւնը։

ԺԳ. ՐԴ ԴԱՐՈՒՆ, Թաթարիստանէն նոր գաղթ մ'ի Լեհաստան, և Հին Զուղայէն ուրիշ մը դէպ Վենետիկ և հիւսիսային Խտալիոյ միւս քաղաքները, ուր ԺԴ. րդ դարէն սկսեալ (աես ԺԴ. րդ դար 2) եկած հաստատուած Հայերութիւն ու աղղեցութիւնը՝ իրը վաճառական և արուեստաւոր՝ շատ մեծ էր. ունէին մասնաւոր արտօնութիւններ, դպրոց և 25էն աւելի եկեղեցիներ։ Զուրուեցան տեղացիներուն հետ՝ ԺԲ. րդ դարուն՝ կրօնական ճնշումներու բերումով։ Իրը աստղ մը կ'մնայ միայն Ս. Ղազարի հայակղզին։

ԺԷ. ՐԴ ԴԱՐՈՒՆ, 1604—5ին՝ Շահարասի ձեռքով, Հին Զուղայէն, Նախիջեւանէն և Այրարասի զանազան քաղաքներէն բոնի գաղթ՝ դէպ Սպահան, Շիրազ ու շրջականները՝ վայելելով լայն արտօնութիւններ հայքաղաքապետի և հայ վարչութեան կազմով։ Ասոնց մէջ էր ծանօթ Լազարեանց ընտանիքը որ Հին Զուղայէն Սպահան անցաւ, ապա 1740էն յետոյ Մոսկովա, ուր կերպասի գործարաններ հաստատեց և ձեռք բ'րած արտօնութիւններուն ու դիրքին շնորհիւ 1818ին Յովհ. Լազարեանց հիմնեց համանուն ճեմարանը և բախտակից Հայերու հետ գործակցարար՝ շինուեցան նաև Մոսկուայի և Պետրուրդի հայ եկեղեցիները։

2) — 1630—1653՝ Լեհաստանի Հայոց դէմ մզուած կրօնական հայտանքներուն պատճառով՝ մաս մը Հայեր ցրուեցան Սաբոնիա, Պաւերիա, Հոլանտա, Անգլիա և ազատական ուրիշ անկիւններ։

3) — ԺԷ. րդ դարուն վերջերը, Օսմանցիներու ճնշումին չտոկալով Մոլտարիայէն ու Լեհաստանէն մաս մը Հայեր կ'անցնին Աւստրիա, 1. Թրանսիլվանիա (10,000ի չափ) ուր շինեցին Հայաքաղաք կամ Գերլա (Armenienstat) և Պաշպալով քաղաքները՝ հրովարտակով ազատ յաղաք հոչակուած, հայ քաղաքապեաններով և հայ դատարաններով։ Երկու երկու վարժարաններ, եկեղեցի, ճարտարարուեստ և վաճառականութիւն։ 2. Հունգարիա (18,000ի չափ) ուր նշանաւոր կալուածատէրեր դարձան Հայերը։ Եւ 3. Պուլուիլիա (3,000ի չափ) Մոլտավիայէն եկած գաղութ մը՝ որ հաստատուեցաւ Մուշավա, Զէրնօվից և լն.։

4) — Պարսկաստանէն՝ կասպից ծովի և Պարսկային ծոցի ճամբով՝ կամաւոր գաղթ՝ ի Ռուսիա (Նովկորոս, Արխանկէլ, Մոսկուա, Պետրուրդ) զբաղելով վաճառականութեամբ ու արհեստներով։

Ժ. ՌԴ ԴԱԲՈՒՆ սկիզբը, Ռուսաց Պետրոս Մեծի հովանաւորութեամբ, Հայաստանէն, Պարսկաստանէն ու Լեհաստանէն Հայեր գաղթեցին ի Ռուսիա՝ կարեւոր կեղրոններու մէջ, զբաղելով առեւտրական ու ճարտարարուեստի գործերով կամ մշակութեամբ:

2) — 1779ին Կատարինէ Բ. ռուս կայսրուհին հրաւերով՝ Խրիմէն 15,000 Հայեր գաղթեցին Ռուսիա (Նոր-Նախիջեւան [Տօնի վրայ], Գրիգորուպովիս [Պետարապիա])։ Այս գաղթը տակաւ աճելով՝ Հայերը տարածուեցան Աժդերխան (15,000), Ղզլար (4,000), Մոզդոկ (2,000) ծաղկեցնելով՝ իրենց ցեղային ուշիմութեան համաձայն՝ արհեստներն ու վաճառականութիւնը։ Աւելի վերջերը՝ անցան Դէրբէնտ, Սղնախ, Ռոստով, Թիֆլիս և ռուսական նորստաց կովկասեան քաղաքներու մէջ։

3) — 1797—98՝ Աղա Մահմուտ Խանի զօրքերուն ձեռքով բռնի գաղթ՝ Թիֆլիսէն ու շրջականներէն դէպ Պարսկաստան, 12,000 Հայերու։ Ժ. ՌԴ ԴԱԲՈՒՆ, Անգլիական Հնդկաստանէն շատ Հայեր կ'ցրուին հոլանտական գաղթավայրերը, Ճաւա, Սումատրա ևն., ուր կ'հանդիսանան նշանաւոր վաճառականներ, կ'հիմնեն մարդասիրական հաստատութիւններ, եկեղեցի ևն.։ Հատուած մ'ալ կ'անցնի Զինաստան։

2) — 1827ին, Պոլսէն Անատօլի կ'աքսորուին 12,000 Հայ-Կաթոլիկներ։

3) — 1828ին, Թուրքմէնչայի դաշինքէն ետքը՝ Ատրապատականէն 40,000 հայ կը գաղթեն Նախիջեւան ու Երեւան գտւառները։ Սա այլեւս ներգաղթ է անշուշտ։

4) — 1830ին, ռուս-Թրքական պատերազմէն յետոյ, Կարին-Կարս-Պայազիտ գաւառներէն՝ 90,000 Հայեր կ'անցնին Կիւմրի (Ալեքսանդրոպոլ), Ախլիզև և Ախլքալաք։ Նոյնպէս ներգաղթ։

5) — 1896ին, հայկական աղէտալի թւականներուն և անկէ ետքը մինչեւ 1915՝ շարան մը հայ գաղթերու, Մայր-Հայրենիքէն դէպ Պուլկարիա, Յունաստան, Եգիպտոս, Եւրոպա, և այս անգամ մինչեւ Ամերիկա, ուր օրէ օր կ'ստուարանայ Հայերուն թիւը։ կ'հիմնուին եկեղեցիներ, դպրոցներ, տպարաններ։ կ'հրատարակուին հայերէն թերթեր ու գիրքեր։ բազմաթիւ ուշիմ Հայեր՝ փայլուն ասպարէզներու մէջ կը պանծացնեն հայ անունը և զօրավիր կը կանգնին Մայր-Հայրենիքին կրթական, եկեղեցական ու քաղաքական ջանքերուն։

Այսօր երբ հաշւեկշիռ մը պատրաստենք մեր գաղութներուն արդի կացութեան մասին, կը գտնենք հետեւեալ արդիւնքը։ —

Հնդկահայք, Ճաւա և Սումատրա միասին՝ 12 եկեղեցի, (Էջմիածնի վիճակ. 20,000 Հայ)։

Լեհահայք, Կալիցիա՝ Լէմպէրկ ևն. եկեղեցի, դպրոց, 5,000 Հայ ցրուած ու ձուլուած։

Կիպրոս և Կրետէ, Յ եկեղեցի, 1 վանք (Ս. Մակար). դպրոց, որպանոց. 80—100 ուսանող. առաջինը՝ Երուսաղէմի, Երկրորդը՝ Եղիպտոսի վիճակ։ 6—800 Հայ։

Պաղեստին, Երուսաղէմի Պարքըն., Ս. Յակոբի վանքը՝ Ժառանգաւորաց վարժարան և մատենադարան։ Ներկայիս՝ Հայոց թիւը 40,000ի չափ։

Խրիմ, Թէոդոսիակի այալիքնեան Ռուսականը • եկեղեցիներ • 5000 Հայ :

Խտալիա, Վենետիկի «Միթթարեան Միաբանութիւն»ը (1715ին հիմնուած) Ս. Ղազար կղղիին մէջ, և Մորատ-Ռաֆայէլեան վարժարանը • տպարան, մատենարան, թերթ :

Ռումանիա, 16 եկեղեցի, 2-3 դպրոց : 2500-3000 Հայ :

Պուլկարիա, Ռուսաճուգ (1 դպրոց՝ 200 աշակերտ), Վառնա (3 դպրոց 280 աշկ., «Որբախնամ» Բնկ., Բնժերցարան, թերթեր), Ֆիլիպէ (2 դպրոց 400 աշկ., «Թատերասիրաց», «Գրասիրաց», «Դեղարուեստասիրաց»), Շումլա (1 դպրոց 300 աշկ.), Ալիվէն, Թ. Փազարձրգ, Դօրրիչ, Սօփիա (մէյմէկ դպրոց), Ընդ ամէն 10 եկեղեցի. Առաջնորդ՝ ի Սօփիա : 20,000 Հայ :

Յունաստան, եկեղեցիներ՝ Աթէնք, Սելանիկ ելն. :

Եգիպտոս, դպրոցներ, եկեղեցիներ, «Բարեգործականներ» և Առաջնորդութիւն՝ ի Գահիրէ, Աղեքսանդրիա : 35-40,000 Հայ :

Աւստրիա, Թրանսիլվանիա, Պուքովինա, Հունգարիա՝ ցրուած : Վիեննա՝ «Միթթարեան Միաբանութիւն» (1810ին հիմնուած). տպարան, մատենարան և թերթ : 10,000 Հայ :

Ֆրանս, Մարսէյլ, Փարիզ, եկեղեցի, տպրն., թերթ, Միութիւններ : Անգլիա, Լոնտոն, Մանչէսթր, եկեղեցի, թերթ, Միութիւններ :

Գերմանիա, Պելնիքա, Հոլանդա, Գոքրաթիւ գաղութներ :

Ամերիկա, Քանատա և Միացեալ-Կանադներ՝ Առաջնորդութիւն, տասնեակ մը հայերէն թերթեր, տպարաններ, եկեղեցիներ, դպրոցներ ի Պութըն, Ռւսթըն, Նիւ-Եօրք, Զիքակօ, Լօրէնս, Փրօվիտէնս, Ֆրէզնօ, Սէլմա, Սան-Ֆրանչիսկօ, Սէն-Լուիզ, Ռւէսթ-Հոպօքըն ելն. : 110,000 Հայ :

Պարսկահայերու, Ռուսահայերու (Մոսկուա, Քիէվ, Աստրախան, Պետարապիա, Նոր-Նախիջեան, Ռոստով, Ղազան, Ղղլար, Պետրովուրդ ելն.), և Պոլսահայերու մասին՝ տեսնել Բ. Գ. և Դ. մասերուն մէջ :

44. Գ.Ա.Դ.ՈՒԹՆԵՐՈՒՆ ՀԱՅԵՐԻՆ ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆՆԵՐԸ (Publications). —

Աղատութիւն	Նիւ-Եօրք, 1889	Արմէնիա	Մարսէյլ, 1885
Ազգ	Պոսթօն, 1907	Արօր, 1910
Ազգասէր Արարատեան Կալկաթա, 1845		Բազմավէսպ	Վենետիկ, 1843
Ազգարար (Ա. ՀԱՅ ԼՐԱԴԻՐՈՒ) > 1794		Բանասէր	Մատրաս, 1848
Անահիտ	Փարիզ, 1898	>	Փարիզ, 1898
Ապտակ	Աթէնք, 1894-1897	Գաղափար	Աթէնք, 1894
Առաւոտ	Թաւրիզ, 1909	Գեղունի	Վենետիկ, 1901-1906
Ասպարէզ	Ֆրէզնօ, 1908	Գիտութիւն	Լոզան, 1907
Աստղիկ	Վենետիկ, 1911	Գութան	Փարիզ, 1908
Աստղ Հայաստանի, 1840-50	Դաստիարակ	Թէոդոսիա, 1872
Արագած	Նիւ-Եօրք, 1911	Դպրոց	Ռուսիա, 1875
Արարատ	» 1891	Դրօշակ	Ժընէվ, 1891-1915
Արեւմուտք	Փարիզ, 1859	Եղանակ Բիւզանդեան Վենետիկ, 1840	
Արմաւենի	Եգիպտոս, 1865	Երկրագունդ	Մանչէսթըն, 1864

Երիտասարդ. Հայաստան
Եւրոպա
Եւրոպա
Զանգ
Իրաւունք
Լոյս
Լուսաբեր-Արեւ
Կռունկ
Համայնք
Հայելի
Հայրենիք
Հայք
Հանդէս Ամսօրեայ
Հանդէս Գրկն. և Պտմկն.
Հիւսիս
Հնչակ

Պոսթօն, 1906
Վիէննա, 1847
Վիէննա, 1858
Թաւրիզ, 1910
Վանա, 1896
Նիւ-Եօրք, 1898
Գահերէ, 1910
Փարիզ, 1904—5
» 1894
Կալկաթա, 1820
Պոսթօն, 1898
Նիւ-Եօրք, 1891
Վիէննա, 1887
Մոսկվա, 1890
Ս. Փեթրսպիկ. 1863—64
Լոնտոն, 1888

Մասեաց Աղաւնի
» »
Միութիւն
Շանթ
Շարժուց
Շաւիդ
Շիրակ
Շտեմարան
Որբունի
Ռուանող
Ուսումնասէք
Պալքանեան Մաշուլ
Պատկեր
Ռազմիկ
Սուրհանդակ
Փարիզ

Փարիզ, 1855
Թէոդոսիա, 1860
Գահերէ, 1909
Պոսթօն, 1910
Վանա, 1897
Թէհրան, 1894—1897
Աղեքսանդրիա, 1895
Կալկաթա, 1830
Վենետիկ, 1900
Ժընէվ, 1910
Սինկափուր, 1849
Սոֆիա, 1918
» , 1890
Ֆիլիպէ, 1906
Նիւ-Եօրք, 1889
Փարիզ, 1860

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

45. ՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆ Ա.Ն.ՉԵՆ. — Յիշենք նաև հայ ականաւոր պետական անձեր, զօրավարներ, պաշտօնատարներ, որք զանազան ժամանակներու մէջ (Ժ.՝ Ի. քարտ դար) ծառայած են պարսիկ, թուրք, ուսւ և եզիպական ու արեւմտեան եւրոպական կառավարութիւններու քով. — (*)
- Աբիկ Ռւնձեան († 1905) թ.
 Աբբահամ Մատաթեան († 1826) թ.
 Աբբահամ Փոշա Բարթոլ (1850) ե.
 Ապրօ գերդսստան (1520—1908) ե.
 Ասպետ Աստւծոք. Զունդ (1825—97) Աւս.
 Արթին Պէյ Զրաքեան (1800—1859) ե.
 Արշակ Տէր Դուկասով (1819—1881) թ.
 Բարսեղ Բեհբութեան († 1858) թ.
 Բեհբութ Ելեքովնիքով (1837—1878) թ.
 Գաբրիէլ նորատունկեան (1852) թ.
 Գալազ Արթին Ամր. Պղճ. (1771—1834) թ.
 Գէորգ Քանանեան թ.
 Գրիգոր Աղաթօն (1825—1868) թ.
 Գրիգոր Զէլէսի Տիւզ (1774—1819) թ.
 Գրիգոր Ամիրա Պալեան († 1823) թ.
 Դաւիթ Աքամբեքեան († 1812) թ.
 Դաւիթ Դէլանեանց († 1837) թ.
 Եազութ Ամիրա († 1872) թ.
 Եդ. Ռփ. Ղարամեան (1730—1795) Հ.
 Երամ Քարաքէհիա ե.
 Լորիս Մելիքով (1826—1886) թ.
 Խօջա Նաղար և Սաֆար, Ժէ. քող դար Հ.
- Կարապետ Ամր. Պալեան (1800—1866) թ.
 Կարապետ Եղեանց (1835—1905) թ.
 Մանուկ Պէյ Մերզայեանց (1771—1847) թ.
 Մերզա Մելքոն Խան (1831—1908) Պ.
 Միք. Փօրթուղալ Փաշա (1842—1897) թ.
 Մկրտիչ Ա.Ր. Ճէղայերլեան (1805—61) թ.
 Մովսէս Արդութեանց († 1855) թ.
 Ցակոր Ալխապեանց (1826—1896) թ.
 Ցակոր Պէյ Պալեան (1838—1875) թ.
 Ցովակիր Լազարեանց (1743—1826) թ.
 Ցովհաննէս » (1735—1801) թ.
 Ցովհ. Ամիրա Տատեան (1798—1869) թ.
 Ցովհ. Զէլէպի Տիւզեան (1749—1812) թ.
 Նիկողոս Պէյ Պալեան (1826—1858) թ.
 Նուսար Փաշա (1825—1899) ե.
 Շահան Ջրապետ (1772—1834) թ.
 Ոստանիկ Տէր Մարգարեան († 1874) թ.
 Պօղոս Պէյ Տատեան (1800—1864) թ.
 Պօղոս Նուպար Փաշա (1851) ե.
 Սահուէլ-Մուրաս (1760—1816) Հ.
 Սարգիս Պէյ Պալեան (1835—1899) թ.
 Տիգր. Փշ. Փէշտիմալձեան (1840—94) թ.

(*) Թ.՝ Թուրքիա, Ա.՝ Ռուսիա, Պ.՝ Պարսկաստան, Հ.՝ Հնդկաստան, Անգլ.՝ Անգլիա, Աւս.՝ Աւստրիա, Ե.՝ Եզիպական, Ֆ.՝ Ֆրանսա, Ամ.՝ Ամերիկա, Գ.՝ Գերմանիա,

46. ՀԱՅ Ա. ԲՈԽԵՍԱԳԻՏՆԵՐ (նկարիչ, երաժիշտ, քանդակողություն) . —

- Արմենակ Շահմանեան, երգիչ (1878) ֆ.
Արսէն Շապանեան, նկարիչ () ֆ.
Գէորգ Բաշինջաղեան, նկարիչ (1858) Ռ.
Եղիա Տնտեսեան, երժշտ. (1835—1881) Թ.
Զաքար Զաքարեան, նկարիչ () ֆ.
Էտկար Շահին, նկարիչ () ֆ.
Ժ. Տամատ, նկարիչ (1839) ֆ.
Լեւոն Պօլսուեան, երաժիշտ (1883) ֆ.
Կարա Մուրզա, երժշտ. (1854—1902) Ռ.
Կոմիտաս Վրդ., երգահան (1869) Ռ. Թ.
Համբ. Զէրչեան, երգչու. (1828—1901) Թ.
Հայկ Բաղդիկեան արձնութ. (18) Ա.մ.
Տէն. Մարգարիտ Ալեքսոնեանց. գծագիր-գեղագիր-ծաղկիչ (1838—1902) Ռ.
Յովհ. Այվաղովսքի, նկր. (1817—1900) Ռ.
Շարլ Աղամեան, նկարիչ (1872) ֆ.
Պետրոս Աղամեան, դրսն. (1849—1891) Թ.
Վահրամ Սվաճեան, երգչու. (1864) ֆ.
Վարդան Մախոլիսեան, նկր. (1871) ֆ. Գ.
Տիգրան Չուհանեան, երգահան, (18)
Հեղինակ՝ «Լէպլէպիթ Հօրհօր»ի. Թ.
Փանոս Թէրլէմէղեան, նկր. (1867) ֆ.
- Եւ ուրիշ շատեր :

* * * Հայ նշանաւոր բժիշկներ, փաստաբաններ, ճարտարագէտներ՝
տեսնել 1920ի «Յուշիկը Հայաստանիցին մէջ :

* *

Այսպէս, ըլլայ Թուրքիոյ, Կովկասի, Պարսկաստանի մէջ, կամ
Մայր-Հայրենիքէն դուրս՝ Հնդկաստանի, Եգիպտոսի, Եւրոպայի կամ
Ամերիկայի մէջ, Հայը՝ ի բնէ ժիր և աշխատասէր, քաղաքակրթութեան
ծարաւի, շինարար, կազմակերպող, արուեստագէտ, արհեստաւոր ու
վաճառական զործօն տարր մ'է :

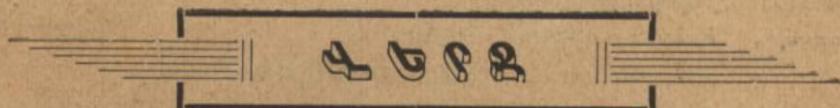
Արեւմուտքը Արեւելքին ծանօթացնող և Արեւելքը Արեւմուտքին
մօտեցնող ռահվիրան՝ Հայն է :

Իր հնադարեան անցեալովը պատկառելի, իր կրօնովն անկախ, իր
մատենագրութիւնովը հարուստ և արդիական ազգի մը հաւասար բար-
ձրութեան վրայ, և իր ձեռներէցութիւնովը միշտ կենսունակ՝ Հայն ապ-
րած է երեսնեակ դարերու փոթորիկներուն ընթացքին, կ'ապրի ու
պէտք է որ ապրի՝ Միջազգային Թատերաբեմին վրայ իրեն ինկած քա-
ղաքակրթիչ դերն իրագործելու սրբազան առաքելութիւնովը :

1919 Փետրուար

ԶԻԹՈՒՆԻ

Կ. Պողիս

ՆԻՒԹԵՐՈՒՆ ՑԱՆԿԸ

Եջ
4—11

Երկու խօսք, Երկասիրութիւններս և լն

Ա. ՄԱՍ.Ս. — ՊԱՏՄՈՒՆՈՒ

1.	Հայաստան երկիրը	13
2.	Հայաստանի վարչական բաժանումները	13
3.	Մեծ-Հայքի հին և նոր գաւառոները	14
4./ա. բ.	Հայաստանի լեռներն ու լեռնադաշտերը	17—21
5.	Հայաստանի գետերը	21
6.6/ա.	Հայաստանի լիճերն ու կղզիները	24—25
7.	Հայաստանի բուսականութիւնը, կենդ. հագ.	25
8.	Հայերէն լեզուն	27
9.	Հայաստանի քաղաքական կեանքը	27
10.	Հայ Դիցան	29
11.	Հայաստանի թագաւորներուն աղբացուցակը	32
12.	Հայ նախարարութիւններն ու բանակախումբը	36
13.	Հայկ. թագաւորութեանց մայրաքաղաքները	39
14.	Հայաստանի քերդաքաղաքները	40
15.	» նուանումները	42
16.	Հայ եկեղեցական նուիրապետութիւնը	43
17.	Հայաստանի վանքերը	43
18.	Հայ մատենագիրները	45

Բ. ՄԱՍ.Ս. — ԿԱՎԱԿՈՒՍՈ.ՀԱ.Օ.Ք

19.	Վարչական բաժանումը	49
20.	Ռուս. Հայ սստանի տեղանունները	49
21.	Կովկասահայոց թիւը	50
22.	Կովկասահայ եկեղեցական վարչութիւնը	52
23.	» կրթական վիճակը	55
24.	Գրականութիւնը, Մամուլը, Բնկ. և լն.	56

Գ. ՄԱՍ.Ս. — ԹԱԿՐՅԱ.ՀԱ.Օ.Ք

25.	Վարչական բաժանումը	60
26.	Թուրք. Հայ սստանի տեղանունները	61
27.	Թուրքահայոց թիւը	61
28.	Թուրքահայ եկեղեցական վարչութիւնը	64
29.	» կրթական վիճակը	67
30, 31, 32	Թուրքահայ Գրականութիւնը, Մամուլը, Բնկ. և լն.	68—74
33, 34	Թուրքահայ թատրոնը, առեւտուրն ու արհեստները	74—75

Դ. ՄԱՍ.Ս. — ՊԱՐՄԱ.ՀԱ.Օ.Ք

35.	Վարչական բաժանումը	77
36.	Պարսկ. Հայ սստանի տեղանունները	77
37.	Պարսկահայերու թիւը.	78
38.	Պարսկահայ եկեղեցական վարչութիւնը	78
39.	» կրթական վիճակը.	78
40.	Բարեգործական Ընկերութիւնները.	79
41, 42.	Թատրոնը, Գրադարանները և լն.	79

Ե. ՄԱՍ.Ս. — ՀԱ.Օ ԿԱՎԱԿՈՒԾՈՒՄ

43.	Գաղութներուն շարքն ու դերը	80
44.	Հայերէն պարբերականները	85
45.	Հայ պետական անձեր	86
46.	Հայ արուեստագէտներ	87

Եջ 63, Գ. ՑՈՒՑԱԿԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՍԻՒՆԱԼԻՆ մէջ՝ «ԹԱԿՐՅԱ» Ձ. ցուցակը ուղեւ
«ԹՈՒՐՔԻԱ Ա. ցուցակ».

ՎԱՐԴԱՆ Էֆ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Պոլիս, Պահճէ Գափու, Բասիմ Փաշա խան, 12

Կ' ՍՏԱՆՉՆԵ ամէն կարգի դատական
գործեր :

ԿԸ ԽՄԲԱԴՐԷ ամէն լեզով խնդրա-
գրեր և պաշտօնական գրութիւններ՝ Հա-
մաձայնական ատեաններուն ներկայա-
ցուելիք և զանձուելիք վնասներու համար :

ԿԸ ՎԱՐԼ օրինաւոր ամէն կարգի
առուժավիր գործեր :

ՊՈԼՍԵՆ ՈՒ ԳԱԻԱՌՆԵՐԷՆ՝ 100 է
իելի ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐ ունենալն ինք-
ին ապացոյց մ'է իր զրասենեկին գոր-
ծունէութեանն ու խղճատութեանը :

Դիմեցէք և պիտի օգտուիք :

ՀԱԳՈՒԱՏԵՂԵՆ

ԹԻՌԻՆԿ

ԿԱԼԱԹԱ

Հայ համբաւաւոր

ԱՆՈՒՇԱՎԱՃԱՌ

ԹՈԳԱԹԼԸ ԳԻՐՈՒԿ ՍԻՄՈՆ

Եր խանութը փոխադրած է

ՊԱՀՃԵ-ԳԱՓՈՒ, ԹԻՒ 66

Վազրք խանին նիւդ դեմք

առնացի զինուներուն դեմ դեմի դրացի

«Տեղեկացիր Յակոր Պապիկեանի» և
Արիւնի Զոր» գիրքերը՝ լոյս տեսան կի-
կիւմ Գրատունէն, Փերա, Գապրիսթան
ողոց, Թիւ 37:

ՎԵՆԵՐԱԽՏԻ ՄԱՍՆԱԳԵՏ

ԳԱՍԹԵՄՈՒՆԻԻ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻՆ ՆԱԽԿԻՆ
ԲԺՇԿԱՊԵՏ - ՎԻՐԱԲՈՅԺ

ՏՈՔԹ. Ա. ԽԱՆՃԵԱՆ

Միակն է իր տեսակին մէջ, որ կը
դարձանէ Ֆրանկախոր, զերմամիզութիւնը,
մորթի եւ բոլոր ծննդամիզական ախտեր,
եւ կը կատարէ վիրաբուժական գործողու-
թիւններ :

Դիմել՝ կիրակիէ զատ՝ ամէն օր, առա-
ւոտէն մինչեւ իրիկուն, Պահճէ Գափու,
Մինասեան դեղարանին վերնայարկը՝ իր
մասնաւոր դարմանատունը :

ՈՒՐԲԱԹ ՕՐԵՐԸ ԶՐԻ

ԹԵԼԵՓՈՆ, ՍԹԱՂԱՊՈՒ 626

“ԱՐԱՐԱՏ”

ՀԱՅ ԱՆՈՒՇԱՎԱՑԱՌ

Փետրա, Թաղամին, թիւ 59

Սինէմա-Քօզմոկրագիին դէմլը

Խնչպէս Արարատ լեռը Հայաստանի զարդն է, ԱՐԱՐԱՏ փաթիսը ուն ալ՝ փաթիսը ներուն զարդն է:

Թագօիմի մօտիկը, վնասուցէք Արարատ սէդ լերան նկարով ցուցափեղկը՝ կավոչին քովկերը.

Արդէն ԱՐԱՐԱՏի գործածած ընտիր կարագ իւղին հոտը ձեզ ներս կը հրաւիրէ:

Ամէն տեսակ անուշեղէններ, հարսնիքի և նուէրցու շաքարներ, ըմպելիներ՝ Հայաստանի համեն ու հոտը կը սլարգեւեն ձեղի ԱՐԱՐԱՏէն:

ՄԻՀՐԱՅ ԷՅ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻԱՆ

Դրական համբաւեր 40 Դ.Բ.2.

Զենոբ. Գլակ 60 *

Բառարան ֆրանսահայ 75 *

Հայերէն գրնս. գրուցատրթն. 20 *

Կը վաճառուին ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ ԳՐԱՏԱՆ ՀԱՅ,

Զաքմաքճըւար թիւ 32.

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԱՐԱՅՃԵՅՆ

ԱՆԴԱՄ ՖՐԱՆՍ. ԴՐՈՇՄԱԴԻՏԱԿԱՆ ԸՆԴ

Եխիսէի Գալսըրլմ, թիւ 36

Հաւաքածոյի եամուր ամէն եանակ կաղրուսի զնում և գանուռու

ՇԱԽԱՐՃ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ՊԿԱՅԵԱԼ ՓԱՍՏԱԲԱՆ

Պոլիս, Պահճէ Գալու, Բասիմ Փաշա

Կ'ստանձնէ ամէն կարգի դատեր ծական, առուծախի ու յանձնակա գործեր.

ՏԻԿԻՆ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ

Փետրա, Ֆրանսական դեսպանատան բով

«ՄԱՐԿՐԻԹ» վանառատունը, թիւ 385

Եւ

ԼԻՒՔՍԵՄՊՈՒՐԿին կից, թիւ 128

Արանց, կանանց եւ սղայոց

ԿՈՇԻԿԻ ՃՈԽ ՄԹԵՐՔ

Տոկուն, սիրուն եւ աժան

ՏԲ. ՎԱՀՐԱՄ ՄԱԼԻԱՍԵԱՆ

Պոլիս, Շիրին խան, թիւ 4-7

ՓՈՐՁԱԱՐՈՒ ԱՏԱՄՆԱԲՈՅԺ
ԲՀ., ԳՀ. ԵՀ., ԵԲ. ՕՐԵՐԸ՝ կէս
օրէ ետքը՝ Պոլիս.

ԴՀ., Ուր., Կիր. օրերը՝ ժամը
2-5 Գատըգիւղ, ՄԷօհիւրտար
ճատտէսի, թիւ 56.

Յ. ԱՂՋՈՐԻԿԵԱՆ ՈՐԴԻՔ

Պոլիս, Պահճէ Գալու, Հասկին
համամ, թիւ 4, Ա. Վագրէ
խանին դիմաց

Վաճառատուն ամէն տեսակ հու-
տեղէնի, գուլպայի, փանէլայի,
թաշկինակի, օծիքի, փողկապի
և օծանելիքներու

ՏԲԹ. ՊԵՏՐՈՍ ՄԱԼԻԵԱՆ

ՄԱՍՆԱԳԵՏ ԱՏԱՄՆ ՈՅԺ

Ուրբաթ և կիրակիէ զա ամէն
օր՝ ժամը 1-5՝ Պոլիս, համա-

լու խան, Գրդ. յար. ը.

Ամէն օր մինչեւ կէս օրը՝ Պա-
տրգիւղ, ՄԷօհիւրտար ճ-

տէսի, թիւ 56.